

Andrzej A. Zięba
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie/Jagiellonian University

Historia i historiografia a studia łemkowskie w Polsce w ostatnim trzydziestoleciu¹

Абстракт

История і історіографія в лемківських студиях в Польщі за остатне 30 років

В статі омовлено розвитку досліджень над історією Лемків і Лемковини в Польщі за остатне 30 років, то єст од попереднього огляду за-презентуваного през автора на конференції «Лемки і лемкознавство в Польщі» (Краків 1995), якого текст был опублікований в томі, што мал такой сам наголовок (Zięba 1997a). До уваги взятий был доробок створений або опублікований в Польщі, в тым тіж заграниных авторів. Попри творчости істориків, спомнено тіж аналітичний вклад в познання і памятаня минулого той країны, што го внесли дослідники інчых спеціальности, то єст культуровы антропологи, літературознавці, соціологи, політологи. Автор застаналят ся над можливістю інституціоналізації і стабілізації лемківской історіографії (лемківской історичной школы) як незалежного напряду дебати над діями Лемковини, тепер веденой головні або з перспективы народowych історіографій польской і українской або в рамках карпаторусинських студий.

¹ Obszar prezentowanej tu analizy nawiązuje do poprzedniego pomiaru łemkoznawstwa polskiego, zawartego w pracy zbiorowej *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*, który ukazał się właśnie 30 lat temu w serii: *Prace Komisji Wschodnioeuropejskiej*, t. 5 pod moją redakcją (Zięba 1997a), a stanowił pokłosie konferencji pod tym samym tytułem, zorganizowanej w Polskiej Akademii Umiejętności w 1995 roku, a zwłaszcza do mojego artykułu: (Zięba 1997b).

Ключовы слова: Лемкы, Лемковина, Карпатскы Русины, історіографія, лемківска історична школа, групова достоменніст, волоске осадництво, історія XX столітя

Abstract

History and Historiography in Relation to Lemko Studies in Poland over the Last Three Decades

The article discusses the progress of research on the history of Lemkos and the Lemko Region (Lemkovyna) in Poland over the past three decades, that is, since the previous overview presented by the author during the conference "The Lemkos and Lemko Studies in Poland" (Kraków 1995), whose text was published in a volume of the same title (Zięba 1997a). The review encompasses contributions created or published in Poland, including works by foreign authors. In addition to the work of historians, the article also addresses the analytical contributions to understanding and remembering the past of this region made by researchers from other disciplines, such as cultural anthropologists, literary scholars, sociologists, and political scientists. The author reflects on the prospects for institutionalizing and stabilizing Lemko historiography (the Lemko historical school) as an independent trend in the debate on the history of Lemko Region, currently conducted primarily either from the perspective of Polish and Ukrainian national historiographies or within Carpatho-Rusyn studies.

Keywords: Lemkos, Lemko Region, Lemkovyna, Carpatho-Rusyns, historiography, Lemko historical school, group identity, Vlach settlement, 20th century history

Słowa kluczowe: Łemkowie, Łemkowyna, Łemkowszczyzna, Rusini Karpacky, historiografia, łemkowska szkoła historyczna, tożsamość grupowa, osadnictwo wołoskie, historia XX wieku

Historiografia w zakresie studiów łemkowskich w Polsce jest w ostatnich dekadach żywotna, choć nadal pod pewnymi względami szczegółna. W moim omówieniu poruszę tylko wybrane jej aspekty, przede wszystkim te, które wydają się mi najistotniejsze z racji wagi historycznej analizowanych problemów, zjawisk i procesów. Chciałbym także przynajmniej poinformować o publikacjach na tematy może drugorzędne, ale ciekawie opracowane, oraz o tych, dzięki którym w łemkoznawstwie polskim zaistniała dyskusja i wymiana myśli, czyli o głosach polemicznych. Inaczej rzecz ujmując, wybrane publikacje omawiam z racji ich ważności lub typowości, tak jak rozumiem oba te kryteria.

Uwzględniam dorobek wytworzony lub upubliczniony w Polsce, w tym autorów zagranicznych. Obok twórczości historyków chciałbym ustosunkować się także do wkładu analitycznego w poznanie i pamiętanie przeszłości wniesionego przez badaczy innych specjalności, to jest antropologów kulturowych, literaturoznawców, socjologów i politologów. Natomiast nie sposób w tym jednym artykule omówić także prac z zakresu historii sztuki i dziedzictwa kulturowego; te dwie jakże ważne dziedziny musiałem więc pominąć. Koncentruję się na nauce akademickiej, choć doceniam wartość prac powstałych poza nią, na przykład artykułów i przyczynków zamieszczanych w rocznikach czasopism krajoznawczych „Magury” i „Płaj”. Z racji skromnych rozmiarów mojej analizy nie mogłem też uwzględnić interpretacji historii wytworzonych w debacie społecznej, które – choć czasem uzupełniają zaniedbania zawodowych badaczy, a kiedy indziej mitologizują wydarzenia historyczne – miewają większy wpływ na rozumienie i pamiętanie przeszłości niż nauka akademicka. I wreszcie ostatnie zastrzeżenie – nie należy traktować tego tekstu jako przewodnika bibliograficznego, tym bardziej że takie już istnieją (Horbal 2010b) lub cyklicznie powstają (Magocsi 1988; Magocsi 1998; Magocsi 2006; Magocsi 2011; Magocsi 2012). Konieczność dokonania wyboru analizowanych prac jest oczywista, gdyż spełniło się moje przewidywanie z 1997 r., że „sząc z zainteresowania, jakie wzbudza tematyka łemkowska w Polsce, należy jednak zakładać, że nie braknie chętnych do kontynuowania i uzupełniania dotychczasowych studiów w tym zakresie” (Zięba 1997b, 43).

Dorobku ostatniego trzydziestolecia nie sposób nazwać historiografią „łemkowską” w sensie i formie analogicznych do historiografii ukraińskiej, polskiej czy rosyjskiej. Historia Łemków była i jest nadal dziedziną uprawianą na ogół przez badaczy niezwiązanych tożsamościowo z ich społecznością, co nie oznacza bynajmniej, że emocjonalnie zdystansowanych wobec podejmowanych tematów. Mimo cennego dorobku Bogdana Horbala (Horbal 2010b), Heleny Duć-Fajfer (Duć-Fajfer 2004), Stefana Dudry i kilkorga jeszcze badaczy pochodzenia łemkowskiego (który obszerniej omówię nieco dalej), o tym, co i jak pisze się o dziejach Łemków, wciąż decydują historycy pracujący w obrębie innych historiografii – w perspektywach, ujęciach i tradycjach względem kultury łemkowskiej zewnętrznych. Jest tak, ponieważ Łemkowie nie wytworzyli swych instytutów czy innych struktur badawczych, z ukazujących się w Polsce czasopism naukowych tylko jedno można zaś nazwać łemkowskim, a i ono nie jest wyspecjalizowane wyłącznie w zagadnieniach historycznych².

² „Річник Руской Бурсы”, od 2005 r. wydawany pod redakcją Heleny Duć-Fajfer z Uniwersytetu Jagiellońskiego (rocznik pierwszy współredagowany był przez Bogdana Gambala), jest

Nie zaistniała w pełni wewnętrzna łemkowska debata historiograficzna, która pomogłaby dopracować zespół poglądów na przeszłość, uwzględniających wspólnotowe doświadczenie, własną wrażliwość i rozumienie przeszłości, a jednocześnie podporządkowanych rygorom metodologii naukowej. Kultu-
rze łemkowskiej brak jest silnej podmiotowości w zakresie historiografii także dlatego, że wciąż skromne są jej własne tradycje akademickie w tej dziedzinie. Są one dopiero tworzone przez pierwsze, założycielskie, pokolenie badaczy, które ma pełne kwalifikacje profesjonalne i nieraz wysoką pozycję w świecie akademickim. Jednak to dopiero kolejne generacje, być może krytyczne wobec ustaleń swych poprzedników, a na pewno pogłębiające i rozszerzające ich dokonania, mogą łemkowskiej nauce historycznej nadać cechy stabilności i dojrzałości. Jak na razie łemkowscy historycy działają jako indywidua lub w obrębie innych historiografii, w najlepszym razie – w obrębie historiografii karpackorusińskiej, jednak i o niej napisano niedawno, że jest „an emerging field in the transnational highland borderlands of East Central Europe” („Polish Review”)³.

Rodzi się pytanie: czy można nazwać tę sytuację historiograficznym kolonializmem? Moim zdaniem nie jest ona sama w sobie czymś negatywnym czy przemocowym, dopóki historiografia jest tu rozumiana po pierwsze jako dążenie do poznania i zrozumienia dziejów, a po drugie – jako dziedzina nauki, czyli posługuje się wspólnym i wzajemnie akceptowalnym kodem etycznym

czasopiśmem zasłużonym dla badań kultury łemkowskiej w różnych jej aspektach i jedynym w Polsce recenzowanym, to jest spełniającym parametry czasopisma naukowego i znajdującym się na liście punktowanych czasopism polskiego Ministerstwa Nauki. Inne czasopisma, zamieszczające teksty o tematyce historycznej („Лемківський Річник”, „Carpatho-Rusyn American”, „Бесіда”, „Лемківський Календар”, „Загорода”), oferują raczej popularyzację, przyczynki i wspomnienia. Seria pod tytułem *Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, ukazująca się pod wieloosobową redakcją związaną z różnymi ośrodkami naukowymi, ma profil interdyscyplinarny z przewagą perspektywy politologicznej i reprezentuje historiografię ukraińską, nie łemkowską, choć badacze pochodzenia łemkowskiego w niej uczestniczą i zamieszczane są tam artykuły autorów różnych opcji. W historii regionalnej, traktującej łemkowinę jako części poszczególnych regionów Polski, specjalizują się liczne polskie czasopisma, takie jak „Rocznik Sądecki”, „Almanach Muszyny”, „Rocznik Rymanowa Zdroju”, „Rocznik Sanocki”. Czasopismo „Церковний Календар”, nieposiadające wprawdzie rangi naukowej, przynosi z kolei cenne przyczynki do poznania prawosławnej perspektywy na dzieje Łemków.

³ Zob. o tym: (Rusinko 2009). Trzeba tu podkreślić znaczenie Carpathian Institute, założonego przez Paula J. Besta w Higganum w Stanach Zjednoczonych. Nakładem tej instytucji ukazało się szereg prac zbiorowych, np. (Best, Stepien 2009; Best, Moklak 2013), a także prace autorskie i wznowienia publikacji dawnych.

i metodologicznym. Nie jest intelektualnym kolonializmem, gdy historyk polski, amerykański, słowacki lub ukraiński bada dzieje Łemków, dążąc do uczciwego i rzetelnego opisu tego, co się z nimi działo, łącząc to z klasycznym obowiązkiem historiografii, to jest weryfikowania utartych opinii, zapamiętanych przekazów, mitów, uprzedzeń, stereotypów. Weryfikowania *sine ira et studio*, nie po to, aby werbować, propagować, perswadować, względnie – oskarżać, wyśmiewać, piętnować, ale po to, by wyjaśniać, tłumaczyć, rozumieć przekonania i zachowania poprzednich pokoleń oraz odziedziczoną po nich pamięć. Wtedy prace niełemkowskich historyków są równie cenne, ważne i – „łemkowskie”, czyli nie kolonizujące mentalnie kulturę łemkowską. Tu jednak pojawia się kolejna wątpliwość: czy takie prace – na przykład studium Alberta Gorzkowskiego o Pawle z Krosna (Gorzkowski 2000) lub analizy rzekomych „republik” z czasów po pierwszej wojnie światowej – są uwzględniane przez jej twórców i dziedziców, gdy obalają tradycyjne mity?

Sporo do wspólnego poznawania dziejów łemkowskich w ponadnarodowej debacie historiograficznej wniosła historiografia ukraińska. Niestety w większości przypadków jest to wkład, który trzeba nazwać kontrowersyjnym. W obrębie różnych jej nurtów (postsowieckiego, postmodernistycznego i nacjonalistycznego) obowiązuje niekwestionowany dogmat, zmuszający badaczy ukraińskich do upartego zaprzeczania istnieniu tożsamości łemkowskiej. Mają oni obowiązek nazywania Łemków, podobnie jak członków innych społeczności określających się w przeszłości jako Rusini – Ukraińcami. To wada fundamentalna historiografii ukraińskiej. Cechuje ją dydaktyzm i werbownictwo (prace naukowe mają być narzędziem „jednoczenia” wszystkich Rusinów jako Ukraińców), swoiste „korygowanie” terminologii etnicznej źródeł historycznych (w miejsce określeń „Rusini”, „Rusyny”, „Rusnacy” podstawia się obowiązkowo „Ukraińcy”), zawłaszczanie łemkowskiej przeszłości dla budowania ukraińskiej świadomości historycznej, arbitralne narzucanie werdyktów historiograficznych, które mało mają wspólnego z analizą badanej wspólnoty kulturowej i gwałcą jej prawo do tożsamości⁴. Od tej tendencji bywają niezwykle nieliczne wyjątki.

Niestety coraz częściej – z powodu proukraińskich nastrojów politycznych, niewiedzy historycznej lub ułomności metodologicznej – naśladują ujęcia ukraińskie współcześni historycy działający w Polsce, a także badacze innych

⁴ Nie próbuję tu przytoczyć nawet wyboru tego typu literatury, zamiast tego odsyłam do jednej z nowszych prac zbiorowych, reprezentującej ten nurt: (Скрипник 2013a), a zwłaszcza do programowego artykułu wstępnego redaktorki tego tomu, Hanny Skrupnyk (Скрипник 2013b).

specjalizacji, analizujący w swych pracach przeszłość. Przykładowo studia Grzegorza Babińskiego czy Romana Pelczara już w tytułach sygnalizują, że autorzy uważają pogranicze polsko-ruskie (w tym Łemkowynę) za synonim pogranicza polsko-ukraińskiego (Babiński 1997; Pelczar 2009). Sztandarowym przykładem przejęcia ukraińskiego dogmatu są prace krakowskiego historyka, Jarosława Mokłaka (Мокляк 2013).

Nie od rzeczy więc będzie w tym miejscu przypomnienie, że warunkiem obiektywizmu badań nad dziejami Łemków, bez względu na to, kto je prowadzi, są: tradycyjne pryncypium dążenia do prawdy obiektywnej, wierność normom naukowym w pozytywistycznym tego słowa rozumieniu, przestrzeganie obowiązku rzetelności warsztatowej, dyscyplina dociekań weryfikowalnych poprzez faktograficzne dowody oraz stosowanie w interpretacjach logicznej i racjonalnej argumentacji. Gdy naukowość historiografii, wypracowana przez dziewiętnastowiecznych klasyków metody historycznej, upada pod naporem „modnych bzdur” (określenie Alana Sokala i Jeana Bricmonta (Sokal, Bricmont 2004)), czyli koncepcji postmodernistycznych, wtedy rozkwita nie tylko nadużycie terminologiczne, ale też ignorancja, fantastyka, czasem przemoc intelektualna, rodzi się uzależnienie polityczne i łatwo o dogmatyzm. Przestrzeń wolnej i wspólnej debaty historiograficznej kształtuje się na fundamencie jednolitego systemu norm. Dzięki nim można się spierać o prawdę historyczną, dążyć do niej poprzez dyskusję, wzajemnie weryfikować swoje interpretacje poprzez sprawdzanie właściwych odczytań źródeł, znajomości i nieuprzedzonego doboru faktów oraz poprawne stosowanie metody – czyli można wspólnie poznawać historię. Gdy tego wszystkiego brak, pojawia się niezborny wielość wzajemnie niezainteresowanych sobą autorów, tworzących rozmaite *fan stories*, czyli indywidualne fantazje na temat tego, co było, lub co się komuś wydaje, że było, bez żmudnego dowodzenia i argumentowania swych opinii.

Żadne „pozycjonowanie” tu nie pomoże. Gdy na przykład Patrycja Trzeczyska, autorka studium o Łemkowszczyźnie „zapamiętanej” (Trzeczyska 2013), oświadcza, że pisze z perspektywy ukraińskiej i w związku z tym nie musi poznawać innych nurtów pamiętania, a wystarczą jej jako źródła wypowiedzi tylko ukraińskie, jako prace pomocnicze zaś – wyłącznie studia historyczne badaczy ukraińskich (jednak i z nich nie skorzystała, zadowoliliwszy się doradztwem pokątnego pamflecisty), to moim zdaniem deformuje, a nie objaśnia obiekt swych badań, ową pamięć. Gdyby nawet uznać, że badawczo przydatne jest poznanie ukraińskiej pamięci, to wtedy obowiązkiem badacza jest odpowiednio zaznaczyć to wąskie i subiektywne ograniczenie już w tytule

pracy – dajmy na to: „Łemkowszczyzna zapamiętana przez Ukraińców” – tak jak to robią na przykład polscy badacze kultury kresowej, akcentując, że piszą o kresach w pamięci Polaków. Jednak również i wtedy zastosowana przez tę autorkę metoda „kuli śnieżnej” w zbieraniu wypowiedzi przeznaczonych do analizy jest niezasadna – pierwsi informatorzy wskazują jako kolejnych najczęściej ludzi sobie bliskich kulturowo, mentalnie, światopoglądowo, o podobnym do siebie myśleniu i według nich „kompetentnych”, to jest postrzegających temat – z natury rzeczy postrzegany rozmaicie (a tak jest z pamięcią o Łemkowynie nawet wśród Ukraińców) – tak jak oni. Całkiem możliwe, że tak poznana i opisana przez nią Łemkowszczyzna ukraińska nie jest „zapamiętana”, ale wyuczona, a zatem jest niepamięcią.

Przyznawanie się do określonego punktu widzenia przy badaniu wrażliwych społecznie problemów to żadne usprawiedliwienie. To zgoda na łatwą tendencyjność, nienaukowość, a czasem na zwykły bubel. Wyobraźmy sobie pracę pt. „Holokaust zapamiętany” pisaną na bazie wyłącznie wypowiedzi nazistów, lecz bez uwzględnienia pamięci ofiar. Dla pozytywistycznych badaczy byłby to twór więcej niż ułomny, w postmodernie jest to nie tylko do wyobrażenia, ale nawet do nagrodzenia za błyskotliwą, śmiałą, mocną „narrację”. Bo wszystko wolno, reguł nie ma, a prawda jest – jak to powiedział pewien klasyk tej dziedziny – wrogiem wolności twórczej. Więc dlaczego nie? Dlaczego to nie opresorzy mają budować naszą wiedzę, „zapamiętywać” obraz przeszłości krainy, do której roszczą sobie bezdyskusyjne prawo własności?

Przejdźmy do analizy prac *stricto* historiograficznych. W ostatnich dziesięcioleciach ożyły w Polsce (i nie tylko) studia nad osadnictwem wołoskim. Zabierali głos, także poprzez wznowienia swych publikacji, dawni badacze tego zagadnienia, tacy jak Jerzy Czajkowski, nestor polskich poszukiwań w tym zakresie (Czajkowski 1999; Czajkowski 2006; Czajkowski 2008), oraz Krzysztof Wolski (1922–2022) (Wolski 1999). Wśród publikacji autorów z młodszego pokolenia zwraca uwagę rozprawa o osadach prawa wołoskiego Grzegorza Jawora (Jawor 2000) z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, obudowana obszernym dorobkiem publikacyjnym o niebagatelnym znaczeniu dla poznania nie tylko chronologii i kierunków tego osadnictwa, ale też jego wewnętrznych urządzeń i struktury etnicznej (Jawor 1993; Jawor 1996; Jawor 1997; Jawor 1997/1998; Jawor 1998; Jawor 2004; Jawor 2010; Jawor 2012; Jawor 2013a; Jawor 2013b; Jawor 2013c; Jawor 2014a; Jawor 2014b; Jawor, Kołacz-Chmiel 2014; Jawor 2016; Jawor 2018a; Jawor 2018b; Jawor 2019a; Jawor 2022a; Jawor 2022b).

Szereg wartościowych opracowań, wnoszących nowe spojrzenie na to fundamentalne dla najstarszych dziejów łemkowskich zjawisko, przyniosły kolejne tomy czasopisma „Balcanica Posnaniensia” z lat 2015 (Czamańska 2015; Kocój 2015), 2016 (Jawor 2016b), 2017 (Obara-Pawłowska 2017)⁵, 2018 (Jawor 2019b), 2019 (Jawor 2020), 2021 (Czamańska 2021; Jawor 2021; Kłapyta 2021; Cząstka-Kłapyta, 2021), 2023 (Cosma 2023) i 2024 (Kłapyta 2024), w dziale *Ius Valachicum*. Był on pokłosiem projektu badawczego *Wołosi w europejskiej i polskiej przestrzeni kulturowej. Migracje – osadnictwo – dziedzictwo kulturowe*, realizowanego w ramach Narodowego Programu Rozwoju Nauk Humanistycznych. Najistotniejszym osiągnięciem tego projektu było rozszerzenie perspektywy badawczej na problem tradycyjnie będący obiektem sporów i dyskusji między badaczami polskimi i ukraińskimi. Zjawisko, poznawane do tej pory w Polsce i na Ukrainie jako regionalne, okazało się elementem procesów osadniczych w całej Europie Południowo- i Środkowo-Wschodniej.

Trzeba też odnotować różne inicjatywy naukowe (Środulska-Wielgus, Wielgus 2018; Kłapyta 2013; Kłapyta 2014; Czamańska 2007)⁶ i edycje źródłowe (Kulbicka, Pawłowski, Wodzinowska-Taklińska 2006) (por. też analizę tego źródła: (Grzesik 2016)) poświęcone osadnictwu wołoskiemu. Z prac historyków zagranicznych warto zwrócić uwagę na dorobek albańskiego historyka, pracującego także w Chorwacji, Zefa Mirdity (1936–2016) (Mirdita 2004; Mirdita 2009), na publikacje czeskie (Luković 2012; Novák et al. 2013), i wreszcie – na współczesny punkt widzenia historiografii ukraińskiej (Малець 1997). Notujemy zatem przyrost ilościowy, a także jakościowy odnośnie do tego aspektu dziejów łemkowskich.

Wiecznotrwałym tematem są także procesy tożsamościowe Łemków. Ogólny wgląd w ich przebieg i uwarunkowania dał autor niniejszego artykułu (Zięba 2013; Zięba 2007; Zięba 2008b; Zięba 2018c). Głos zabierali także: Stefan Dudra (Dudra 2018; Dudra 2013; Dudra 2023), Jacek Nowak (Nowak 2000), Mirosław Pecuch (Pecuch 2009), Helena Duć-Fajfer (Дуць-Файфер 2014; Duć-Fajfer 2015a; Duć-Fajfer 2015b), Włodzimierz Osadczy (w kontekście szerszym, to jest ogólnogalicyjskim, i w aspekcie religijnym) (Osadczy 2007),

⁵ Praca ta nawiązuje do znacznie wcześniejszej, autorstwa rumuńskiego badacza Ilie Minei (Minei 1926), wydanej ponownie w 1999 roku (Minei 1999).

⁶ Zob. także inne prace Ilony Czamańskiej, np. (Czamańska 2004), a dla szerszego kontekstu migracji wołoskich – monografią tejże autorki (Czamańska 1996).

Przemysław Mazur (Mazur 2019) oraz inni (Ślęzak 1997; Wasilewska 1996; Barwiński 1999; Okulska 2008).

Różnorakie podejścia i metody badawcze, zróżnicowane interpretacje i wnioski stworzyły ciekawy dyskurs, który zapewne będzie kontynuowany. Historyka uderza jednak koncentracja większości tych analiz na czasach najnowszych. Wciąż brak jest tu chronologicznej ciągłości oglądu wielowiekowego procesu dojrzewania Rusinów łemkowskich do tożsamości narodowej, którą ich wspólnota wypracowała (czy ostatecznie?) dopiero w wieku XX. Uważam, że poprzednie ogniwa tego procesu nie zostały wyczerpująco prześledzone. Nawet wiek XIX, o którym wiemy już więcej, powinien być dogłębniej zbadany. Czasy staropolskie są pominięte. Bez wątpienia to tematy trudne, gdyż wymagają kompetencji zarówno historiograficznych, jak i socjologicznych.

Z ważniejszych i obszerniejszych opracowań tego zagadnienia warto zwrócić uwagę na rozprawę rosyjskiej historyczki Mariji E. Kłopowej, która – choć opublikowana już blisko 10 lat temu – wciąż nie doczekała się dostrzeżenia przez badaczy Łemkowyny (Клопова 2016; Клопова 2011; Клопова 2015). Co ciekawe, autorka nie tylko przedstawiła szczegółowo i chronologicznie procesy narodowościowe wśród wschodniosłowiańskich mieszkańców Galicji, ale też zaproponowała inną niż dotychczas perspektywę ich analizy, to jest nie z punktu widzenia teleologii „formowania się narodu” (która implikuje refleksję nad tym, jaki naród w rezultacie powstał), lecz przez podkreślenie zmienności tych procesów (Тесля 2017).

W roku 2024 ukazała się praca Jarosława Syrnyka dotycząca wpływu wydarzeń z lat 1944–1947 na procesy tożsamościowe wśród Łemków (Syrnyk 2024). Historykom badającym ten okres nie oferuje ona wiele. Autor optuje na rzecz dyskursu postmodernistycznego, co sprawia, że opis roli, jaką przeszłość odegrała w tych procesach, sprowadza do przekonania, że jest ona tematem legend i baśni, które historiografia „mitologizuje” w imię konkretnych ideologii politycznych, próbując „wymusić” konsensus społeczny w myśleniu o niej. Łemkowie stają się ofiarą dziejopisarskiej agresji, ponieważ ich pamięć jest przez historiografię instrumentalizowana, staje się elementem politycznych gier. Uzasadnieniem tego wniosku jest to, że w pracach na temat historii Łemków jedne epizody są dostrzegane, a inne – przemilczane.

Można to skomentować, odwołując się do głośnego niegdyś artykułu Henryka Wereszyckiego, *Pesymizmu błędnych tez* (Wereszycki 1957), będącego druzgocącą recenzją upolitycznionej wizji historii Polski autorstwa badaczy, których nazywał on symplicystycznymi marksistami. W wypadku pracy

Syrnyka mamy do czynienia z symplicystycznym postmodernizmem. Wydaje się, że autor tej analizy nie uznaje mechanizmów rządzących nauką historyczną: prawa historyków do doboru faktów, wartości polemik i konieczności zderzania stanowisk badawczych, za historiografię bierze zaś upolitycznione głosy publicystów i działaczy. Przypomnieć należy, że historiografia nie jest nauką ścisłą, podobnie jak wszystkie inne dyscypliny humanistyki, i analizuje człowieka w jego relacjach społecznych, więc jej ustalenia nie mają mocy i wartości twierdzeń. Naukowość zawdzięcza natomiast poprawnej pod względem metodologicznym i wszechstronnej interpretacji źródeł historycznych. Wytwarza dane uporządkowane i sklasyfikowane; posiada skuteczną i rozsądną metodę, sprawiającą, że wnioski wyciągnięte z badań można uznać za uzasadnione; sprawdza poprawność zastosowania metody; zakłada weryfikację przypomnianych tu wymogów poprzez otwartą debatę i krytykę. To, co autor wspomianej pracy bierze za instrumentalizację historiografii, jest przejawem takiej właśnie debaty. Żadna debata nie toczy się w izolacji od życia społecznego, stąd może pochopne wnioskowanie o tym, że instrumentalizuje. To błędna i pesymistyczna teza.

Niewiele nowego można powiedzieć o tożsamości Łemków, gdy badania w tym zakresie koncentrują się na wciąż tych samych źródłach. Tu, jako pomoc ze strony innych niż historiografia dyscyplin, jawi się język jako odmiennosc źródłowa (prace Heleny Duć-Fajfer (Duć-Fajfer 2013) i Małgorzaty Misiak (Misiak 2018)). To ciekawy pomysł i ważny kierunek badawczy. A jednocześnie trudny w realizacji, ponieważ wymagający solidnego rozeznania w analizowanej kulturze. Próba jego podjęcia warta jest uznania i uwagi. Tym bardziej że poprzez język poznajemy także ważny, jeżeli nie fundamentalny, czynnik tożsamościowy, czyli postrzeganie swojej wspólnoty w kontekście etnicznej czy narodowej odmiennosci – świadomość „my” (hellerowskie *Wir-Bewusstsein*) wobec otaczającego świata. W pracy Małgorzaty Misiak znajdujemy analizę relacji Łemków z innymi (Żydami, Cyganami, Ukraińcami, Niemcami, „Ruskimi” i Polakami), zapisaną w językowych obrazach. Nie wystarczą jednak w takich analizach cytaty z teoretycznych autorytetów. Niezbędna jest znajomość historycznego konkretnego, specyficznych faktów kultury łemkowskiej, jaką znajdujemy na przykład w publikacjach Heleny Duć-Fajfer. Wtedy tego rodzaju ujęcia potrafią przynieść wiele poznawczego pożytku także dla badań historycznych, gdyż jak słusznie stwierdzają obie przywołane przed chwilą badaczki, historia jest jedną z podstawowych „płaszczyzn tożsamościowych”, czyli mówiąc prostszym językiem – jednym z podstawowych źródeł tożsamości.

Cenne rozważania na temat przeszłości i świadomości znajdujemy w pracach holenderskiej antropolożki kulturowej, Rosy Natasji Marji Lehmann (Lehmann 1999)⁷. Poprzez wnikliwe poznanie lokalnej wspólnoty sąsiedzkiej w Komańczy, gdzie spędziła dłuższy czas, a także dzięki wykorzystaniu źródeł drukowanych (prasa, opracowania historyczne), świetnemu warsztatowi badawczemu i erudycji w zakresie studiów antropologicznych nad podobnymi zagadnieniami w innych częściach świata, potrafiła ona naświetlić proces pokonywania na wschodnich obrzeżach Łemkowiny traumy wywołanej przez najnowszą historię, konflikt etniczny, przemoc, krwawe porachunki i złą pamięć. Historiograficzno-antropologiczne studium Rosy Lehmann zasługuje na szersze udostępnienie w tłumaczeniu na język łemkowski lub polski.

Wracając do oglądu prac historycznych, wypada zauważyć jeszcze jeden problem, który uwidacznia się w historiografii spraw łemkowskich – swoistą monokulturę tematyczną. Tak jak kiedyś kolejne ekspedycje socjologów dosłownie zadeptywały wciąż te same lokalne społeczności łemkowskie, przepytując ich mieszkańców o opinie, tak też historycy przywiązali się do pewnych obszarów badawczych, intensywnie je eksplorują, a niemal ignorują inne. Pozostaje aktualnym zdanie, które pozwoliłem sobie zawrzeć w eseju z 1997 r.: „nadal wiele aspektów przeszłości łemkowskiej pozostaje jednak nietknięte, [a] obfite materiały źródłowe niewykorzystane” (Zięba 1997b, 43). Wśród badaczy historii Łemków – poza wspomnianym już zagadnieniem osadnictwa wołoskiego – popularnością cieszy się najbardziej ostatnie stulecie. Dlaczego? Może dlatego, że czasy wcześniejsze wymagają trudnych kwerend źródłowych, rodzą konieczność znajomości języków w wieku XX już mniej istotnych, łaciny i niemieckiego, w tym zapisywanego szwabachą (*Schreibschrift*), są trudniejsze pod względem warsztatowym i metodologicznym.

Dlatego należy się cieszyć z każdego, nawet najdrobniejszego, postępu w poznawaniu świata Rusinów łemkowskich w epoce staropolskiej. Najciekawszym osiągnięciem w tym zakresie była moim zdaniem edycja i opracowanie przez Elżbietę Rudolf-Ziółkowską ruskiego przekładu *Wielkiego zwierciadła przykładów* (*Speculum exemplorum*), dokonanego przez księdza Ioana Prysłopskiego, ważnego zabytku piśmiennictwa na Rusi łemkowskiej z pierwszej połowy XVIII w. (Rudolf-Ziółkowska 2004). Zgrzyta tylko opinia autora wstępu, widzącego język ukraiński, zanim on zaistniał na łonie różnych gwar

⁷ W szerszym kontekście analitycznym ten sam problem przedstawiła w pracy doktorskiej (Lehmann 2009), obronionej w Uniwersytecie Amsterdamskim w 2009 roku.

południowo-ruskich, choć może należy docenić, że czyni on pewien wyłom w tym dogmacie, pisząc, że dostrzega w dziele „wiele cech dialektalnych ukraińskich, przy czym z dużą dozą prawdopodobieństwa możemy tu mówić o cechach łemkowskich” (Rieger 2004).

Innych publikacji dotyczących *stricte* kultury i historii Rusi łemkowskiej w tej dobie nie jest wiele (Horbal 2012), jedynie jej zachodni kres (państwo muszyńskie biskupów krakowskich) doczekał się obfitszej kontynuacji dawniejszych studiów (Przyboś 2001; Przyboś 2007; Domagała 2012; Tutałak 2013; Tutałak 2014; Domagała 2012). Natomiast sporo do wiedzy kontekstowej o zjawiskach wpływających na losy tego regionu wniosły badania Stanisława A. Sroki o stosunkach ekonomicznych w średniowieczu na południowych stokach Karpat (Sroka 2010) oraz Romana Pelczara o szkolnictwie parafialnym na pograniczu polsko-ruskim, te wkraczające obszarem analizy już w wiek XIX (Pelczar 1998; Pelczar 2003; Pelczar 2014; Pelczar 2017; Pelczar 2022).

Galicyski okres Rusi łemkowskiej ma już dzięki postępowi badań w ostatnich trzydziestoleciu obfitszą literaturę historiograficzną. Trzeba tu odnotować prace: Florentyny Rzemieniuk o szkolnictwie (Rzemieniuk 1991), Alicji Falniowskiej-Gradowskiej i Franciszka Leśniaka o strukturze własności ziemskiej i użytkowaniu gruntów w cyrkulach zachodniogalicyskich (Falniowska-Gradowska, Leśniak, 2009), a zwłaszcza bardzo ważne studium Krzysztofa Ślusarka o własności ziemskiej, ziemiaństwie i uwłaszczeniu chłopów w zachodniej Galicji w połowie XIX w. (Ślusarek 2002). Ta ostatnia praca jest dla poznania reformy uwłaszczeniowej, fundamentalnej dla życia wsi galicyjskiej, monografią pionierską. Dowodzi, że mimo obiegowych opinii pańszczyzna była zjawiskiem na Łemkowynie obecnym, uściśla, w jakim zakresie miało to miejsce i odnośnie do jakich miejscowości. Ukazało się też ważne kompendium dotyczące zasobów archiwalnych do ekonomicznych dziejów Galicji (Ślusarek 2015). Kontekst ogólnogalicyski nakreśliły w nawiązaniu do tendencji prawosławnych i rusofilskich na Łemkowynie wspomniana już książka Włodzimierza Osadczego (Osadczy 2007) oraz artykuły Mariji E. Kłopowej (Клопова 1999a; Клопова 1999b; Клопова 2010; Клопова 2012a) i Johna-Paula Himki (Himka 2001), a w zakresie kształtowania postaw społeczno-politycznych – rozprawa Bernadetty Wójtowicz-Huber (Wójtowicz-Huber 2008). Wszystkie wymienione wyżej prace pisane były w ujęciu szerszym niż tylko etniczna Łemkowyna, ale są istotne dla jej historiografii.

Natomiast gdy chodzi już wyłącznie o dzieje Łemkowyny w XIX w., na plan pierwszy wybija się prekursorska monografia Heleny Duć-Fajfer o kulturze literackiej Łemków aż po początki kolejnego stulecia (Duć-Fajfer, 2001).

Jest ona całościowym oglądem wielojęzycznego dorobku literackiego pisarzy łemkowskiego pochodzenia, nie tylko pierwszym o takim rozmachu, ale także proponującym ważne rozstrzygnięcia definicyjne. Zagadnienie to autorka pogłębiła w kolejnych publikacjach (Duć-Fajfer 1998; Duć-Fajfer 2000; Duć-Fajfer 2010; Дуць-Файфер 2011; Duć-Fajfer 2012; Дуць-Файфер 2013; Дуць-Файфер 2015).

Należy też odnotować odnoszące się to tego samego okresu opracowania innych aspektów dziejów Łemkowiny (historia lokalna, historia instytucji, nurty polityczne, biografistyka) autorstwa Damiana Nowaka (Nowak 2013; Nowak 2016), Bogdana Horbala (Horbal 2003; Horbal 2005; Горбаль 2014) i autora niniejszego przeglądu (Zięba 2006; Zięba 2016).

Pierwsza wojna światowa to czas brzemienny w skutki dla Łemkowiny. Obóz Talerhof, udział Łemków w działaniach zbrojnych na różnych frontach, skutki ekonomiczne i świadomościowe, rola w pamięci zbiorowej – to istotne aspekty tego wydarzenia, które doczekały się opracowań, ale wymagają jeszcze dużo większej uwagi historyków (Ogólny kontekst naświetlili m.in. (Bator 2008; Choliy 2020). O Talerhofie pisali: (Пашаева 2001; Клопова 2012b; Hoffmann, Goll, Lesiak 2010; Goll 2010; Goll 2012; Рагушна 2015; Садовий 2012; Барино 2015; Юрлов 2022). Przełom dziejowy – okres tużprowojenny – który ujawnił ambicje narodowe Łemków, bez wątpienia zasługiwał – i nadal zasługuje – na wieloautorski opis historiograficzny, analizę i debatę między badaczami. Dokonywały się wówczas ważne wybory polityczne, klarowały orientacje narodowe i dojrzał nurt samodzielności Łemków (zob. o tym ciekawy esej (Mazur 2018)). Podstawą dla takiej debaty jest pierwsza próba całościowego naświetlenia zagadnienia autorstwa Bogdana Horbala z 1997 r. (Horbal 1997) (zob. też tego autora: (Горбаль 2008; Горбаль 2018)). W tym samym czasie ukazała się praca Jarosława Mokłaka, której pierwsze rozdziały poświęcone są tym samym wydarzeniom, przedstawionym skrótowo i fachowo, z tym że z perspektywy ukraińskiej (Moklak 1997; podobne ujęcie: Любчик 2005; Прах 2013b; Гловацький 2004). Warto zwrócić uwagę na blok artykułów i materiałów źródłowych zamieszczonych w dedykowanym „100-leciu Ruskiej Republiki Narodowej” 14 tomie „Річника Руской Бурсы” za rok 2018 (Zięba 2018a; Zięba 2018b; Magocsi 2018; Шворц 2018). Okres międzywojenny XX w. był głównym tematem przywołanej już publikacji Jarosława Mokłaka (Moklak 1997), dalekiej od wyczerpania tematu. Spore zainteresowanie badawcze wzbudziły też burzliwe dzieje religijne Łemkowiny (Duda 1999; Dubec 2006a; Dubec 2006b; Dubec 2006c; Dubec 2011; Przybylski 2006; Krochmal 2001; Прах 2013a; Małecka-Nowak 2022; Zięba 2014;

Zięba 2020; Potocki 2000). O drugiej wojnie światowej pisano niewiele (Horbal 2010a; Zięba 2008a; Пpax 2012; Best, Moklak 2002; Włodarczyk 2016).

Gros dorobku historiograficznego przyciągnęły wydarzenia, które miały miejsce na Łemkowynie po II wojnie światowej, co nie dziwi, gdyż wtedy właśnie doszło do katastrofy dziejowej tej krainy i jej mieszkańców. Na plan pierwszy wysunęły się zagadnienia operacji „Wisła” (Pisuliński 2013; Zięba 2017a; Michna 2017; Горбаль 2017b; Rams 2017; Dudra 1998; Pecuch 2007; Kwiek 2002; Šmigel, Halczak, Drozd, 2015; Smoleń 2005), powojennych przesiedleń (Pisuliński 2017; Misiło 1996; Misiło 1999; Żurko 2000; Słabig 2012; Dudra 1999; Dziadosz 2014; Kopydłowski 2002) oraz losów Łemkowyny opuszczonej przez swych poprzednich mieszkańców (Дуць-Файфер 2017; Affek et al. 2021; Zięba 2021; Mazur 2015; Albin 1999; Nowak 2005; Watral 2015), wzbudzając sprzeczne interpretacje. W pewnym stopniu, może nawet przede wszystkim, różniono się co do oceny przyczyn i sprawstwa siłowego etapu tych zdarzeń. Natomiast mimo że ich łemkowski wątek doczekał się wreszcie dostrzeżenia, pozostał nadal na drugim planie względem ukraińskiego. Wielu autorów wręcz pomijało fakt, że ofiarami tych ciężkich czasów byli Łemkowie, i nie dostrzegało ich niechcianego zapętlenia w konflikcie ukraińsko-polskim (Smoleński 2017) (zob. recenzję (Watral 2018)). Na baczniejsze dostrzeżenia tego dziejowego fatum Łemkowyny przyjdzie pewnie jeszcze poczekać. Powstały ponadto kolejne studia nad historią religijną czasów powojennych (Ryńca 2001; Basak 2013; Dudra 2014; Dudra 2016; Dubiel-Dmytryszyn 2020; Stachowiak 2017).

Współczesność staje się szybko przeszłością i stąd także jej analizy posłużą historykom, choć z natury rzeczy mają raczej kronikarski charakter, wciąż jeszcze wąską bazę źródłową i za krótki dystans do opisywanych procesów (Dudra 2009; Dudra 2011; Mironowicz 2000; Syrnyk 2008; Drozd 2001).

Należy także odnotować prace z zakresu historii lokalnej (m.in.: (Nowak 2013; Nowak 2018; Michalak 2003; Nowak 2021; Горбаль 2017a; Горбаль 2020; Ćmiech 2017; Dubiel-Dmytryszyn 2012; Dubiel-Dmytryszyn 2013)), biografistyki (Горбаль 2021; Horbal 2007) i diaspory północnoamerykańskiej (Horbal 2024).

Pokrewny kulturowo region Rusi Karpackiej stał się tematem kilku opracowań odnoszących się do jego przeszłości (Dąbrowski 2007) i teraźniejszości (Michna 2004; Michna 2010; Bruski 1995).

Na osobne potraktowanie zasługuje pomnikowe wydawnictwo Bogdana Horbala, autora licznych i cennych prac z zakresu historii Łemków, często

tu przywoływanych, pt. *Lemko Studies: A Handbook* (Horbal 2010b). To najpełniejsze i najbardziej kompleksowe jak dotąd ujęcie dziejów Łemkowiny w kontekście stanu badań nad jej różnymi aspektami. Zawiera omówienie bibliografii, kolekcji bibliotecznych i archiwalnych, czasopism i zasobów internetowych. W rozdziale poświęconym regionowi, w osobnych podrozdziałach, autor omówił ustalenia badawcze odnośnie do terytorium, miast, geografii fizycznej, ukształtowania terenu, geologii, zasobów mineralnych, hydrologii, klimatu, flory i fauny, ochrony przyrody i turystyki. Kolejny rozdział został poświęcony ludowi, jego demografii, onomastyce, językowi, zajęciom, religii, oświacie, literaturze, dziedzictwu kulturowemu oraz emigracji i diasporze amerykańskiej. Osobno potraktowane zostały badania w zakresie historii od czasów najdawniejszych po współczesne, przesiedlenia, operacja „Wisła”, sytuacja Łemków w Polsce i na Ukrainie. W apendyksach Horbal zebrał literaturę dotyczącą poszczególnych miejscowości łemkowskich oraz miejsc osiedlenia Łemków w zachodniej Polsce i północnej Ameryce. Do tego kompendium sięgnie każdy badacz Łemkowiny.

Tu warto wspomnieć, że także od innych autorów otrzymaliśmy przydatne informacje na temat zasobów bibliotecznych i muzealnych odnoszących się do dziejów Łemkowiny (Blin-Olbert 1998; Hołowata 2006; Lisowska 2007; Best, Moklak 2016).

Encyklopedyczne ujęcie niektórych aspektów historii Łemkowiny dała *Encyclopedia of Rusyn History and Culture* (Magocsi, Pop 2002), wydana pod redakcją Paula Roberta Magociego i Ivana Popa w Toronto w 2002 r., w której przygotowaniu uczestniczyli m.in. Bogdan Horbal i Helena Duć-Fajfer. Ukazała się ona także w wersji ukraińskojęzycznej (Маґочій, Поп 2010).

Za najistotniejsze wydarzenie historiograficzne w opisywanym okresie należy uznać pojawienie się polskiego tłumaczenia pracy Paula Roberta Magociego pt. *Pod osłoną gór. Dzieje Rusi Karpackiej i Karpatorusinów* (Magocsi 2022) (o autorze zob.: Zięba 2017b)). Jest to synteza, a raczej rodzaj podręcznika historycznego, która naświetla dzieje Łemków i Łemkowiny w szerszym kontekście konkretnego – czyli karpackoruskiego – konceptu narodowego. Można mieć wątpliwości co do praktyczności takiego ujęcia i obstawać przy analizie ograniczającej się do samej tylko Łemkowiny jako regionu w pewnym sensie specyficznego i odrębnego⁸, ale nie można go wykluczać. Jest ono

⁸ W takim ujęciu przedstawił dzieje Łemkowiny Bohdan Halczak (Halczak 2014), lecz moim zdaniem jest to przedsięwzięcie nieudane. Zob. recenzję autorstwa Petra Kozminkiego: (Козмінський 2016).

bowiem uprawnione przez wzgląd na kulturowe więzi Rusinów mieszkających po obu stronach Karpat. Więzy te są udowodnione źródłowo i zostały już wcześniej wykazane w wielu pracach naukowych. Podstawową przyczyną oporu przed takim rozszerzonym kontekstem jest przyzwyczajenie do ujęcia regionalistycznego albo odwrotnie – preferowanie ukraińskiej opcji narodowej, niszczącej kompletnie odmienność Łemków. Niekiedy przyczyną jest brak świadomości istnienia zarówno wspomnianych źródeł, jak i badań.

Do niektórych konkretnych stwierdzeń i interpretacji Paula R. Magocsiego można mieć zastrzeżenia, ale ciekawsza jest tu reakcja na tę publikację. Ma ona charakter polemiczny i jest przejawem zaistnienia dyskusji badawczej, tak przecież pożądanej. Spójrzmy na nią przez pryzmat obszernej recenzji, która ukazała się w polskim periodyku historiograficznym (Syrnyk 2023) (zob też: (Ксенич 2022)), autorstwa Jarosława Syrnyka, badacza, jak domniemywam, ukraińskiego, pracującego w Polsce⁹.

Jarosław Syrnyk analizuje pracę Paula R. Magocsiego nie jako historyk, a więc nie w kontekście jej wartości historiograficznej, skupiającej się wokół stosunku autora do faktów historycznych, ich doboru, zasadności interpretacji i konstruowanych na ich podstawie uogólnień. O tych sprawach wzmiankuje, ale raczej pobocznie i niekonsekwentnie, a zgodnie ze wstępnymi deklaracjami o wierze w postmodernistyczny dyskurs, który pozbawia debatę historiograficzną sensu naukowego, widzi ją jako rezultat „narzucanych wizji autorytatywnych”, wpisujących się w „panujące trendy filozoficzne lub estetykę artystyczną danych czasów”. Może dlatego więcej w jego polemice intuicji niż erudycji historiograficznej. Stwierdza, że

celem [jego] analizy będzie ustalenie, z jakim rodzajem interpretacji przeszłości mamy do czynienia w jej [tj. w pracy Magocsiego] przypadku, i to nie w wymiarze deklaratywnym czy formalnym, ale komunikacyjnym. Chodzić będzie zatem o to, co jej autor starał się nam przekazać wprost, jak sami możemy interpretować jego słowa i czego możemy się domyślać na podstawie lektury (Syrnyk 2023, 212).

Deklaruje przekonanie o możliwości „wynalezienia” przeszłości (Syrnyk 2023, 212). Te stwierdzenia pomijają całkowicie podstawową funkcję historiografii, jak i polemiki z jakimiś jej ustaleniami.

⁹ Jarosław Syrnyk pracuje w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Wrocławskiego.

Polemista zwraca uwagę na wątpliwe historycznie stosowanie przez autora nazwy Karpatorusini na określenie ludu, którego dzieje stara się on ukazać jako konsekwentny i wielowiekowy proces dziejowy. Jednak tej krytyki nie potrafi uzasadnić źródłowo. Widzi także wady analizy demograficznej, odwołującej się nie tylko do danych spisowych, ale i do „kompetentnych szacunków” (określenie autora). I te zarzuty są nieporadne, choć zasługują na uwagę. *Nota bene* bardzo oficjalne dane Ukrainy co do liczebności Rusinów na Zakarpaciu nie zasługują na zaufanie i Paul R. Magocsi słusznie próbuje je weryfikować. W krytyce wielu innych twierdzeń szczegółowych widoczny jest brak wiedzy historycznej polemisty, który za to ucieka się do ironii, wyłapuje rzekome niekonsekwencje, odwołując się do „logiki”, lub po prostu mnoży wątpliwości, nie mogąc zaoferować tego, co w każdej polemice historiograficznej jest najważniejsze – kontrargumentów źródłowych.

Dziwi się na przykład Jarosław Syrnyk, że autor określa granice Rusi Karpackiej poprzez zasięgi osadnictwa ludu, nazywanego przez niego Karpatorusinami, i pisze dosłownie, że Ruś Karpacka „to ziemie, które kiedykolwiek w ciągu dziejów zamieszkiwali Karpatorusini”. Jako dowód na nielogiczność tego – oczywistego dla historyków i etnografów – stwierdzenia wytyka Paulowi R. Magocsiemu, że nie nazywa Rusią Karpacką enklaw diaspory karpakorusińskiej, jakie powstały w Ameryce Północnej w wyniku migracji zarobkowych w wiekach XIX i XX. A przecież wyjaśnienie nasuwa się samo przez się – Ameryka Północna to nie Karpaty. Odnośnie do stwierdzenia krytykowanego autora o zaistnieniu „procesów asymilacji narodowej na dużą skalę”, którym ulegali Karpatorusini po przesiedleniach w połowie wieku XX, pyta: „jak naród jako konstrukt miałby się asymilować?”. Odpowiedź już dawno podał Andrzej Kwilecki w klasycznej dla każdego łemkoznawcy pracy *Łemkowie. Zagadnienia migracji i asymilacji* (Warszawa 1974), więc ewentualną polemikę wypadałoby skierować pod jej adresem. Nietrafną ironią jest także inne jeszcze zdanie polemiki: „wypada też zapytać, na ile realnie zagadnienie terytorialne jest istotne dla dziejów opisywanej wspólnoty, skoro pod koniec książki pojawia się zupełnie inna conceptualizacja tej wspólnoty: «Jeden naród ponad granicami»” (Syrnyk 2023, 214). Wygląda na to, że polemista nie słyszał o przypadku Polaków i losach ich terytorium narodowego rozdzielonego granicami państwowymi w dobie rozbiorowej (1772–1918). Recenzent nie zdołał, negując fakt istnienia terytorium Rusinów w Karpatach, odnieść się do wcale licznych przejawów nie tylko etnograficznych wymiarów tego terytorium, bo przecież także administracyjnych w granicach państw i Kościołów, a przede

wszystkim do projektów utworzenia własnego państwa w dobie najnowszej, odwołujących się wręcz programowo właśnie do terytorium Rusi Karpackiej, oraz ich realizacji, nawet tej najczytelniejszej, choć tylko częściowej, w ramach międzywojennej Czechosłowacji.

O tym, jak mgliste recenzent ma poglądy na przeszłość Rusi Karpackiej, świadczy polemika ze stwierdzeniem autora pracy – znów: zupełnie oczywistym – że Ruś Karpacka to część Europy Środkowej, gdyż powiązana była z takimi jej centrami, jak Budapeszt, Wiedeń, Praga, Kraków i Lwów, a punktem zwrotnym dla jej dziejów było powstanie na przełomie IX i X w. dwóch trwałych środkowoeuropejskich struktur państwowych, Węgier i Polski. Formą polemiki z tymi stwierdzeniami jest opinia recenzenta: „należałoby zatem zapytać, dlaczego w ogóle upierać się przy nazywaniu tego terytorium Rusią Karpacką, skoro wpływy Rusi były tak drugorzędne?” (Syrnyk 2023, 217). I znów przydałaby się tu choćby podstawowa wiedza o dziejach Rusi, jej rozczłonkowaniu w średniowieczu, utracie podmiotowości politycznej zachodnich części, i egzystencji w wiekach następnych w formie jedynie kulturowej, a nie „struktur państwowych”, o których pisze Paul R. Magocsi.

Dla debaty historiograficznej zasadne są tylko wątpliwości zawarte w końcowej części polemiki, niestety znów nieoparte konkretną wiedzą historyczną. Chodzi tu o datację powstania biskupstwa prawosławnego w Przemyślu (Paul R. Magocsi oparł się na hipotezach, skądinąd znanych historykom od dawna, datujących jego istnienie na wiek XI, choć dokumentalnie potwierdzone jest ono dopiero w wieku XIII, a powszechniej przyjęta hipoteza odnosi się do wieku XII) oraz o wątpliwości co do teorii o istnieniu związku plemiennego Białych Chorwatów, mocno krytykowanej, choć *notabene* przeżywającej właśnie renesans, zwłaszcza na Ukrainie (Нагірний 2016; Кириї, Сікора 2010; Ідзьо 2015; Nalepa 1997/1998). Od polemiki, która wnosi wartościowe argumenty do debaty historiograficznej, należałoby spodziewać się czegoś bardziej konstruktywnego niż bezradne pytanie: „którzy autorzy o tym piszą i na podstawie jakich źródeł?” (Syrnyk 2023, 217). Tymczasem na przykład wątpliwości wobec nazwania Piastów „narodową dynastią” recenzent potrafi „uzasadnić” tylko przywołaniem ich śląskich potomków, „porozumiewających się i piszących po niemiecku”, i mglistym stwierdzeniem, że takie określenie łączy (czyżby według polemisty wadliwie?) dwa fenomeny, z jednej strony „związek dynastyczny oparty na pokrewieństwie, a z drugiej naród będący wyobrażoną wspólnotą” (Syrnyk 2023, 218).

Recenzent wątpi też w istnienie języka analizowanej społeczności, choć tu przyznaje się otwarcie do braku kompetencji: „trudno mi ocenić dynamikę

takiego procesu uznania [go jako odrębnego języka słowiańskiego]” (Syrnyk 2023, 216). Faktycznie, nie zna nawet w najmniejszym stopniu językoznawczej debaty nad fenomenem mowy Rusinów Karpackich, którzy wykształcili kilka wariantów języka literackiego (zresztą nie oni jedni w dziejach języków) – łemkowskiego (łemkowsko-rusińskiego), karpackorusińskiego i baczwańskorusnackiego, a wszystkie doczekały się urzędowego uznania w państwach, w których mieszkają ich użytkownicy (oczywiście poza Ukrainą). Pisze:

Trudno mi jednak powstrzymać się od uwagi, że w proponowanej przez Magocsiego perspektywie znany mi język łemkowski w wymiarze językoznawczym wcale nie zmieni swego statusu – pozostanie dialektem, choć tym razem dialektem czy formą języka karpatoruskiego (Syrnyk 2023, 2016).

To wyważanie otwartych drzwi. Język Łemków istnieje zarówno jako dialekt mówiony (lepiej: etnolekt), jak też dzięki zaawansowanej kodyfikacji jako język literacki.

Poważniejszą wadą jest nazwanie „projekcją przekonań Magocsiego” jego charakterystyki poglądów intelektualistów karpackoruskich, dla których „Ukraina poza kontekstem jednej Rusi [...] była nie do pomyślenia”. To uogólnienie, poprawne dla każdego badacza procesów tożsamościowych na analizowanym przez Paula R. Magocsiego obszarze, wielokrotnie i szczegółowo opisane w literaturze naukowej, budzi zdziwienie polemisty z Wrocławia, rodzi jego „pytanie, skąd autor zaczerpnął taką wiedzę i co tak naprawdę miałyby wynikać z napisanych przez niego słów” i doprowadza go do wniosku, że jest ono „dowodem żywotności idei moskalofilskiej wśród wspomnianych przez autora karpatorusińskich intelektualistów” (Syrnyk 2023, 220). Razi tu nie tylko użycie przez Jarosława Syrnyka pejoratywnego i prześmiewczego terminu „idea moskalofilska” na określenie przekonań, które nie do Moskwy, ale do Rusi się odnosiły, ale także nazwanie ich „zaskakującym wnioskiem”, które świadczy o jego niewiedzy.

Całkowicie słuszne i potrzebne są inne uwagi recenzenta odnośnie np. do tego, że „nie można zmieniać tekstu źródłowego”, podmieniając słowa „Rusiń” lub „dialekt ukraiński” na „Karpatorusini”, „dialekt rusiński”. Trzeba jednak zauważyć, że Paul R. Magocsi proponuje jedynie odmienne od werbalnego odczytanie tych słów w cytowanych źródłach, co różni go zasadniczo od historyografów ukraińskich, wśród których, jak to już wspomniałem, dominuje tendencja do zamieniania określeń „Ruś”, „Rusin”, „ruski” na „Ukraina”, „Ukrainiec”, „ukraiński”, bez poinformowania, że taka podmianka ma miejsce.

Polemika z pozycji zdziwienia czy wątpienia, nawet obudowana pseudo-metodologicznymi frazesami, nie zastąpi krytyki historiograficznej. Tej recenzent nie był w stanie podjąć. Motywacja narodowo-ukraińska wzięła w tym przypadku górę nad naukowością, rozumianą tak, jak tego sobie życzył sam polemista, odwołując się do definicji nauki autorstwa Stanisława Kamińskiego. Jego polemika bowiem nie przynosi wniosku, o którym można byłoby powiedzieć, że „sformułowany został na serio, poprawnie, trafnie, zasadnie i rozstrzygalnie” (Syrnyk 2023, 212).

Tą, może zbyt obszerną, polemiką z polemiką wypada zakończyć ogląd historiografii Łemkowyny, życząc jej wielu adherentów oraz ożywczej i rzeczowej debaty między nimi, gdyż tylko taka debata służy poznaniu i zrozumieniu przeszłości.

Bibliografia

- Affek, Andrzej N., Wolski, Jacek, Zachwatowicz, Maria, Ostafin, Krzysztof, Radeloff, Volker. 2021. „Effects of Post-WWII Forced Displacements on Long-Term Landscape Dynamics in the Polish Carpathians”. *Landscape and Urban Planning*, nr 214 (3): 1–11. <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2021.104164>.
- Albin, Janusz. 1999. „Próby odbudowy łemkowskich tradycji kulturowych na Podkarpaciu”. *Annales UMCS. Sectio F, Historia*, t. 54/55: 271–281.
- Anonimowego notariusza króla Béli „*Gesta Hungarorum*”. 2006. Tłum. Aleksandra Kulbicka, Krzysztof Pawłowski, Grażyna Wodzinowska-Taklińska. Wstęp i przypisy Ryszard Grzesik. Kraków: Societas Vistulana.
- Babiński, Grzegorz. 1997. *Pogranicze polsko-ukraińskie. Etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość*. Kraków: Nomos.
- Basak, Waldemar. 2013. „Działania komunistów wobec Kościoła rzymsko- i greckokatolickiego na terenie południowo-wschodniej Rzeszowszczyzny w latach 1944–1947”. *Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej*, nr 13: 223–231.
- Barwiński, Marek. 1999. „Współczesna tożsamość etniczna i kulturowa Łemków na obszarze Łemkowszczyzny – uwarunkowania i konsekwencje”. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, nr 2: 53–69.
- Bator, Juliusz. 2008. *Wojna galicyjska. Działania armii austro-węgierskiej na froncie północnym (galicyjskim) w latach 1914–1915*. Kraków: Filip Lohner Wydawnictwo Libron.
- Best, Paul J., Moklak, Jarosław, red. 2002. *The Lemko Region, 1939–1947. War, Occupation and Deportation*. Kraków–New Haven: Carpathian Institute.
- Best, Paul J., Moklak, Jarosław, red. 2013. *The Lemkos: Articles and Essays*. Wyd. II. Higganum, CT: Carpathian Institute.
- Best, Paul J., Moklak, Jarosław, oprac. 2016. *Dokumenty i materiały do dziejów Łemków ze zbiorów Instytutu Karpackiego w Higganum, Connecticut, USA. Katalog*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.

- Best, Paul J., Stepien, Stanislaw, red. 2009. *Does a Fourth Rus' Exist?: Cultural Identity in the Carpathian Region*. Przemysl–Higganum, CT: South-Eastern Research Institute in Przemysl.
- Blin-Olbert, Danuta. 1998. „Zbiory łemkowskie w muzeach polskich”. *Materiały Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku*, nr 34: 93–103.
- Bruski, Jan Jacek. 1995. „Rusini Karpaccy – separatyzm czy przebudzenie narodowe? (Z genezy współczesnego rusinizmu)”. W: *Regionalizm a separatyzm – historia i współczesność*. Red. Maria W. Wanatowicz, 158–179. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Choliy, Serhiy. 2020. „War as a Model of Population Movement in the Modern World: The Galician Perspectives in the First World War”. W: *The First World War as a Caesura? Demographic Concepts, Population Policy, and Genocide in the Late Ottoman, Russian, and Habsburg Spheres*. Red. Christin Pschichholz, 159–178. Berlin: Duncker & Humblot GmbH. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1zvc7qq.12>.
- Cosma, Ela. 2023. „A Historiographical Survey of «Ius Valachicum» Among Romanians and Vlachs.” *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia*, nr 30: 271–313. <https://doi.org/10.14746/bp.2023.30.16>.
- Czajkowski, Jerzy. 1999. *Studia nad Łemkowszczyzną*. Sanok: Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku.
- Czajkowski, Jerzy. 2006. „Historyczne, osadnicze i etniczne warunki kształtowania się kultur po północnej stronie Karpat”. *Zeszyty Sądecko-Spiskie*, t. 1: 18–49.
- Czajkowski, Jerzy. 2008. „Czy Wołosi mogli mieć wpływ na rozwój budownictwa w Karpatach?”. W: *Wołoskie dziedzictwo Karpat*. Red. Leszek Richter, Jan Szymik. Czeski Cieszyn: Sekcja Ludoznawcza przy Zarządzie Głównym Polskiego Związku Kulturalno-Oświatowego w RC.
- Czamańska, Ilona. 1996. *Mołdawia i Wołoszczyzna wobec Polski, Węgier i Turcji w XIV i XV wieku*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- Czamańska, Ilona. 2004. „Problem pochodzenia Wołochów”. W: *Wędrowniacy i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu*. Red. Maciej Salamon, Jerzy Strzelczyk, 327–335. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica.
- Czamańska, Ilona. 2007. „Wołosi w Europie”. W: „Wołoskie dziedzictwo w Karpatach”. *Konferencja naukowo-techniczna, Istebna 5–6.10.2007*. Irena Skrzyżala, 29–39. Istebna–Grodziec Śląski: Górale Śląscy. Oddział Związku Podhalan & Instytut Zootechniki. Państwowy Instytut Badawczy.
- Czamańska, Ilona. 2015. „The Vlachs – Several Research Problems”. *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia*, nr 22 (1): 7–16. <https://doi.org/10.14746/bp.2015.22.1>.
- Czamańska, Ilona. 2021. „Obszar zamieszkiwania, status prawny i kierunki aktywności gospodarczej Wołochów/Vlachów w średniowieczu i epoce wczesnonowoczesnej”. *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia* 28, nr 1: 7–34. <https://doi.org/10.14746/bp.2021.28.1>.
- Czastka-Kłapyta, Justyna. 2021. „Związki tradycyjnej muzyki wokalne Wołochów między Karpatami a Bałkanami w kontekście historycznych migracji wołoskich”. *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia* 28, nr 1: 321–362. <https://doi.org/10.14746/bp.2021.28.14>.
- Ćmiech, Andrzej. 2017. *Ziemia gorlicka i jej dzieje*. Kraków: Wydawnictwo i Drukarnia Nova Sandec.

- Dąbrowski, Dariusz. 2007. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938–1939*. Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne.
- Domagała, Ewa. 2012. „Wokół osoby parocha – klucz muzyński biskupów krakowskich w 2. poł. XVIII w.”. W: *I Lubelska Jesień Historyczna, materiały konferencyjne*, 26–28.10.2012. Red. Magdalena Dolecka, Kamil Jakimowicz, Łukasz Kosiński, Tomasz Kowal, Jagoda Pajda, 251–261. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Drozd, Roman. 2001. *Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989*. Warszawa: „Tyrsa”.
- Dubec, Roman. 2006a. „Proces odradzania się Kościoła prawosławnego na Łemkowszczyźnie w okresie międzywojennym (1926–1939)”. *Almanach Diecezjalny. Rocznik Kultury Prawosławnej w Gorlicach*, t. 2: 49–69.
- Dubec, Roman. 2006b. „Z dziejów parafii prawosławnych na Łemkowszczyźnie w okresie międzywojennym”. *Almanach Diecezjalny. Rocznik Kultury Prawosławnej w Gorlicach*, t. 2: 167–178.
- Dubec, Roman. 2006c. „Listy pasterskie wielce błogosławionego metropolity Dionizego do prawosławnych Łemków”. *Almanach Diecezjalny. Rocznik Kultury Prawosławnej w Gorlicach*, t. 2: 262–265.
- Dubec, Roman. 2011. *Z dziejów parafii prawosławnych na Łemkowszczyźnie w okresie międzywojennym*. Gorlice: Diecezja Prawosławna w Gorlicach.
- Dubiel-Dmytryszyn, Sebastian, red. 2012. *Rzecz o łemkowskiej enklawie na północ od Krosna*. Krosno: RuthenicArt.
- Dubiel-Dmytryszyn, Sebastian, red. 2013. *Ruś Krośnieńska. Szkice i studia na temat „wyspy” łemkowskiej*. Węglówka: RuthenicArt.
- Dubiel-Dmytryszyn, Sebastian, red. 2020. *O Joan Polański, duszpasterz Łemków, kanclerz Apostolskiej Administracji Łemkowszczyzny*. Krosno: RuthenicArt.
- Duć-Fajfer, Helena. 1998. „Twórczość wspomnieniowo-pamiętnikarska w dziewiętnastowiecznej literaturze łemkowskiej”. W: *Słowianie Wschodni. Duchowość–Kultura–Język. Księga referatów wygłoszonych na sesji jubileuszowej z okazji siedemdziesięciolecia urodzin profesora Ryszarda Łuźnego i profesora Wiesława Witkowskiego, Kraków 18–19 kwietnia 1997*. Red. Anna Bolek, Danuta Piwowarska, Anna Rażny, 229–236. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Duć-Fajfer, Helena. 2000. „Udział Łemków w życiu religijnym, umysłowym, kulturowo-społecznym Galicji w drugiej połowie dziewiętnastego i na początku dwudziestego wieku”. W: *Poprzez stulecia. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Antoniemu Podrazie w 80. rocznicę Jego urodzin*. Red. Danuta Czerska, 199–212. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Duć-Fajfer, Helena. 2001. *Literatura łemkowska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Duć-Fajfer, Helena. 2004. „Podstawowa charakterystyka terytorialna, etnograficzna, etniczna, kulturowa i religijna Łemkowszczyzny w ujęciu historycznym”. W: *Mała Łemkowyna jako region społeczno-gospodarczej aktywizacji*. Red. Michał Sandowicz, 11–29. Warszawa: Fundacja wspierania mniejszości łemkowskiej „Rutenika”.
- Duć-Fajfer, Helena. 2010. „Łemkowie w Galicji. Procesy świadomościowe, wkład w życie umysłowe i kulturalne, relacje etniczne”. W: *Galicyskie spotkania 2008*. Red. Urszula Jakubowska, 63–84. Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions.

- Duć-Fajfer, Helena. 2012. „Modest Humeckij w pamięci kulturowej Łemkowiny”. W: *Rzecz o łemkowskiej enklawie na północ od Krosna*. Red. Sebastian Dubiel-Dmytryczyn, 37–51. Kraków: RuthenicArt.
- Duć-Fajfer, Helena. 2013. „Tożsamość narodowa i język Łemków w XIX i XX w.”. W: *Łemkowie*. Red. Beata Machul-Telus, 29–60. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Duć-Fajfer, Helena. 2015a. „Die schwierige Ethnogenese der lemkschen Gemeinschaft in Polen”. W: *Aleksander Brückner revisited. Debatten um Polen und Polentum in Geschichte und Gegenwart*. Red. Yvonne Kleinmann, Achim Rabus, 168–196. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Duć-Fajfer, Helena. 2015b. „Allocating Identity – Versus, Against, Above, in Spite of: The Lemko Becoming in Galicia?”. W: *Galician polyphony: places and voices*. Red. Alina Molisak, Jagoda Wierzejska, 137–156. Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa.
- Duda, Tadeusz. 1999. „Stosunki wyznaniowe wśród Łemków sądeckich i gorlickich w okresie międzywojennym”. *Rocznik Sądecki*, t. 27: 95–101.
- Dudra, Stefan. 1998. „Akcja «Wisła» na Łemkowszczyźnie”. *Rocznik Sądecki*, t. 26: 86–100.
- Dudra, Stefan. 1999. „Łemkowie na Środkowym Nadodrzu (1947–1956)”. *Studia Zachodnie*, nr 4: 197–216.
- Dudra, Stefan. 2009. „Łemkowie w III Rzeczypospolitej”. W: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia i współczesność, kultura materialna i duchowa*, t. 2. Red. Stefan Dudra, Bohdan Halczak, Iryna Betko, Michal Šmigel, 39–52. Zielona Góra–Słupsk: Uniwersytet Zielonogórski & Akademia Pomorska w Słupsku.
- Dudra, Stefan. 2011. „Życie oświatowe Łemków na Ziemi Lubuskiej”. *Studia Zachodnie*, nr 13: 277–291.
- Dudra, Stefan. 2013. „Łemkowskie «stawanie się» narodem”. *Przegląd Narodowościowy*, nr 2: 97–111.
- Dudra, Stefan. 2014. „Odbudowa prawosławnej sieci parafialnej na Łemkowszczyźnie po 1956 roku jako element wielokulturowości regionu”. *Studia z Geografii Politycznej i Historycznej*, t. 3: 307–320. <https://doi.org/10.18778/2300-0562.03.14>.
- Dudra, Stefan. 2016. „Kościół prawosławny wobec przesiedleń ludności łemkowskiej do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej w latach 1944–1946”. W: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowa*, t. 6. Red. Bohdan Halczak, Roman Drozd, Stefan Dudra, 55–68. Rzeszów: Wydawnictwo Libra.
- Dudra, Stefan. 2018. *Lemko Identity and the Orthodox Church*. Tłum. Paul Best. Higganum: Carpathian Institute.
- Dudra, Stefan. 2023. „The Polish Autocephalous Orthodox Church in the Face of the Ethnic Identity of the Lemkos”. W: *Religion and Identity. Political Conditions*. Red. Ryszard Michalak, 241–254. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. <https://doi.org/10.13109/9783666302206.241>.
- Dziasosz, Paweł. 2014. *Przesiedlenia ludności ruskiej z powiatu krośnieńskiego w latach 1944–1947*. Węglówka–Komańcza: K.A.K. RuthenicArt.
- Falniowska-Gradowska, Alicja, Leśniak, Franciszek. 2009. *Struktura własności ziemskiej i użytkowania gruntów w Galicji w cyrkulach rzeszowskim, sanockim i tarnowskim w świetle katastru józefińskiego (1785–1787)*. Toruń: Europejskie Centrum Edukacyjne.

- Goll, Nicole-Melanie. 2010. „...dass wir es mit zwei Kriegen zu tun haben, der eine ist der Krieg nach Aussen, der andere nach Innen»: Die Ruthenen und das k.k. Zivilinternierlager Thalerhof bei Graz 1914–1917”. *Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, nr 40: 277–303.
- Goll, Nicole-Melanie. 2012. „Russophile Zivilinternierte aus Galizien im Lager Thalerhof bei Graz im Ersten Weltkrieg”. W: *Update! Perspektiven der Zeitgeschichte*. Red. Linda Erker, 67–82. Wien: Studienverlag.
- Gorzkowski, Albert. 2000. *Paweł z Krosna. Humanistyczne peregrynacje krakowskiego profesora*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Grzesik, Ryszard. 2016. „Blasi and Pastores Romanorum in the «Gesta Hungarorum» by an Anonymous Notary”. *Res Historica*, nr 41: 25–34. <https://doi.org/10.17951/rh.2016.0.25>.
- Halczak, Bohdan. 2014. *Dzieje Łemków od średniowiecza do czasów współczesnych*. Warszawa: „Tyrsa”.
- Himka, John-Paul. 2001. „The Propagation of Orthodoxy in Galicia on the Eve of World War I”. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, nr 9: 480–497.
- Hoffmann, Georg, Goll, Nicole-Melanie, Lesiak, Philipp. 2010. *Thalerhof 1914–1936. Die Geschichte eines vergessenen Lagers und seiner Opfer*. Herne: Gabriele Schäfer Verlag.
- Hołowata, Łarysa. 2006. „Zbiory Lwowskiej Biblioteki Naukowej im. Stefanyka NAN Ukrainy. Historia, stan dzisiejszy i znaczenie dla badaczy dziedzictwa kulturowego Łemkowszczyzny i Sanoczczyzny”. W: *Materiały do dziejów Podkarpacia we Lwowie i „ucrainica” na Podkarpaciu: Lwowska Biblioteka Naukowa im. Stefanyka we Lwowie, biblioteki sanockie. Przewodnik po zbiorach*. Red. Leszek Puchała, 3–10. Sanok: Oficyna Wydawnicza Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Grzegorza z Sanoka w Sanoku.
- Horbal, Bogdan. 1997. *Działalność polityczna Łemków na Łemkowszczyźnie, 1918–1921*. Wrocław: Wydawnictwo „Arboretum”.
- Horbal, Bogdan. 2003. „Łemkowie w dziewiętnastowiecznych opisach”. *Almanach Muszyny*: 17–26.
- Horbal, Bogdan. 2005. „The Rusyn Movement among the Galician Lemkos”. *Rusyn-American Almanac of the Carpatho-Rusyn Society*: 81–91.
- Horbal, Bogdan. 2007. „Obecność Łemków w kulturze polskiej”. W: *Łemkowie*. Red. Beata Machul-Telus, 151–176. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Horbal, Bogdan. 2010a. „Z Łemkowszczyzny do Auschwitz–Birkenau”. *Річник Рускої Бурси*, nr 6: 77–110.
- Horbal, Bogdan. 2010b. *Lemko Studies: A Handbook*. Nowy Jork: East European Monographs.
- Horbal, Bogdan. 2012. „Łemkowskie utwory rękopiśmienne XVI–XVIII wieków i ich los”. *Річник Рускої Бурси*, nr 8: 25–38.
- Horbal, Bogdan. 2024. *From Thatched-Roof Houses to Immigrant Entrepreneurship: First Generation Lemko-American Businessmen*. Higganum, CT: Carpathian Institute.
- Jawor, Grzegorz. 1993. „Zasięg i charakter osadnictwa wołoskiego na Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku”. W: *Галицько-волинська держава: передумови, виникнення, історія, культура, традиції. Галич 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та*

- повідомлень. Red. Володимир Петегирич, 123–125. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.
- Jawor, Grzegorz. 1996. „Etniczny aspekt osadnictwa wołoskiego na przedpolu Karpat w Małopolsce i Rusi Czerwonej (XIV–XV)”. W: *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczno-polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji, Rzeszów 9–11 V 1995*. Red. Michał Parczewski, Sylwester Czopek, 301–306, Rzeszów: Muzeum Okręgowe w Rzeszowie.
- Jawor, Grzegorz. 1997. „Strungi i zbory. Instytucje organizacji społecznej wsi na prawie wołoskim w średniowiecznej Polsce”. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, t. 45, nr 2: 179–186.
- Jawor, Grzegorz. 1997/1998. „Współistnienie grup etnicznych na Rusi Czerwonej w XV–XVI wieku na przykładzie stosunku do społeczności wołoskich”. *Annales UMCS, sectio F, Historia*, t. 52–53: 53–65.
- Jawor, Grzegorz. 1998. „Wołoskie wspólnoty terytorialne w średniowiecznej Polsce. (Wojewodowie i okręgi wołoskie na Rusi Czerwonej na przełomie XIV–XV wieku)”. W: *Центральна і східна Європа в XV–XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича*, 87–94. Red. Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка.
- Jawor, Grzegorz. 2000. *Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Jawor, Grzegorz. 2010. „Migracje wołoskie w Europie Środkowej w późnym średniowieczu i u progu epoki nowożytnej”. W: *Wędrowniacy i etnogeneza w starożytności i w średniowieczu*. Red. Maciej Salamon, Jerzy Strzelczyk, 403–422. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagiellonica”.
- Jawor, Grzegorz. 2012. „Pasterstwo na obszarach górskich Rusi Czerwonej i Małopolski od XIV do połowy XVI wieku”. W: *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя*. Red. Олексій Вінниченко, 35–42. Львів: Наукове товариство ім.Шевченка.
- Jawor, Grzegorz. 2013a. „Gospodarka i osadnictwo w strefie bieszczadzkiej połonin w XV i XVI wieku”. W: *Region i regionalizm w archeologii i historii*. Red. Jadwiga Hoff, Sławomira Kadrowa, 143–154. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Jawor, Grzegorz. 2013b. „Pierwsze pokolenia mieszkańców wsi bieszczadzkiej w XIV–XVI w. (pochodzenie etniczne i terytorialne)”. W: *Narodziny Rzeczypospolitej. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, t. 1. Red. Waldemar Bukowski, Tomasz Jurek, 567–582. Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”.
- Jawor, Grzegorz. 2013c. „Sur la provenance territoriale des immigrants valaques dans le royaume de Pologne (XIVeme s. – début du XVIeme)”. *Banatica*, nr 23: 545–554.
- Jawor, Grzegorz. 2014a. „Le pastoralisme valaque dans les Carpates Polonaises au XVeme et XVIeme siècle (l'exemple de Bieszczady)”. *Banatica*, nr 24: 151–165.
- Jawor, Grzegorz. 2014b. „Ius Valachicum în Polonia medievală. Partea I: tribunalele valahe numite strunga sau zbory”. *Istros*, nr 20: 493–521.
- Jawor, Grzegorz. 2016a. „Osadnictwo historyczne od XIV do początków XVII w?”. W: *Bojkowszczyzna Zachodnia – wczoraj, dziś i jutro*, t. 1. Red. Jacek Wolski, 361–394.

- Warszawa: Polska Akademia Nauk. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego.
- Jawor, Grzegorz. 2016b. „Seasonal Pastoral Exploitation of Forests in the Area of Subcarpathia in the 15th and 16th Century”. *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia*, nr 23: 175–181. <https://doi.org/10.14746/bp.2016.23.12>.
- Jawor, Grzegorz. 2018a. „Vigesima agnorum et decima porcorum. Redevances pastorales dans les villages valaques en Pologne aux XVe et XVIe siècles”. *Banatica*, nr 28: 465–479.
- Jawor, Grzegorz. 2018b. „Particularités de «ius Valachicum» dans la Pologne du XVe et XVIe siècles. Question de l'autorité exercée sur les paroisses orthodoxes par les knyazes”. W: *Studia mediaevalia Europaea et Orientalia. Miscellanea in honorem professoris Emeriti Victor Spinei Oblata*. Red. George Bilavschi, Dan Aparaschivei, 529–543. Bucureşti: Editura Academiei Române.
- Jawor, Grzegorz. 2019a. „Ius Valachicum jako narzędzie kolonizacji obszarów peryferyjnych (na przykładzie pogranicza polsko-ruskiego w XIV–XVI wieku)”. W: *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych. Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*, t. 3. Red. Andrzej Janeczek, Michał Parczewski, Michał Dzik, 177–192. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Jawor, Grzegorz. 2019b. „La Colonisation Valaque sur les Versants Nord des Carpates Pendant le Petit Âge Glaciaire (aux XVe et XVIe Siècles)”. *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia*, nr 25: 251–268. <https://doi.org/10.14746/bp.2018.25.14>.
- Jawor, Grzegorz. 2020. „Le Rôle des Corvées dans le Système des Redevances Acquittées par les Habitants des Villages de Ius Valachicum en Petite-Pologne et en Ruthénie de la Couronne aux XVe et XVIe Siècles”. *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia*, nr 26: 249–267. <https://doi.org/10.14746/bp.2019.26.14>.
- Jawor, Grzegorz. 2021. „Migracje ludności wiejskiej na pograniczu polsko-mołdawskim w XVI wieku”. *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia*, nr 28 (1): 177–190. <https://doi.org/10.14746/bp.2021.28.8>.
- Jawor, Grzegorz. 2022a. „Udział mieszkańców wsi prawa wołoskiego w systemie egzekwowania prawa na obszarze Karpat polskich w XV i XVI wieku”. W: *Jednostka, rodzina i struktury społeczne w perspektywie historycznej. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Cezaremu Kukli z okazji 45-lecia pracy naukowej*. Red. Radosław Poniak, Piotr Łozowski, 567–574. Białystok: Instytut Badań nad Dziedzictwem Kulturowym Europy.
- Jawor, Grzegorz. 2022b. „Changes in the Natural Environment around the Wallachian Villages on the Northern Slopes of the Carpathians in the 15th and 16th Centuries”. *Annales UMCS, sectio F, Historia*, t. 77: 47–65. <https://doi.org/10.17951/f.2022.77.47-65>.
- Jawor, Grzegorz, Kołacz-Chmiel, Małgorzata. 2014. „Przemiany etniczne na obszarach wiejskich pogranicza polsko-ruskiego w późnym średniowieczu (na przykładzie międzyrzecza Wisły i Bugu)”. W: *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*. Red. Anna Sochacka, Paweł Jusiak, 113–130. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Jawor, Grzegorz, Szczygieł, Ryszard. 2004. „Pogranicze Słowiańszczyzny zachodniej i wschodniej w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych”. W: *Geograficzne*

- problemy pogranicza Europy zachodniej i wschodniej*. Red. Henryk Maruszczak, Zdzisław Michalczyk, 61–72. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kłapyta, Piotr. 2013. „Wołosi – nomadzi Bałkanów”. W: *Pasterstwo w Karpatach. Tradycja a współczesność. Szkice*. Red. Małgorzata Kiereś, 29–39. Warszawa: Centrum UNEP/GRID.
- Kłapyta, Piotr. 2014. „Wołoskie osadnictwo w Karpatach w aspekcie historyczno-geograficznym”. W: *Kultura pasterska łuku Karpat i jej oddziaływanie na kulturę Babiogórców: materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Babiogórskie Centrum Kultury w Zawoi z okazji 30. „Babiogórskiej Jesieni”, 19 września 2014 r.* Red. Urszula Janicka-Krzywda, 9–26. Zawoja: Babiogórskie Centrum Kultury.
- Kłapyta, Piotr. 2021. „Klimatyczne uwarunkowania rozwoju osadnictwa na prawie wołoskim w Karpatach Zachodnich na przełomie XV i XVI wieku na przykładzie Podtatrza”. *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia*, nr 28 (1): 133–148. <https://doi.org/10.14746/bp.2021.28.6>.
- Kłapyta, Piotr. 2024. „Ewolucja osadnictwa na prawie wołoskim w Karpatach polskich”. *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia*, nr 31: 363–383. <https://doi.org/10.14746/bp.2024.31.17>.
- Kocój, Ewa. 2015. „Heritage without Heirs? Tangible and Religious Cultural Heritage of the Vlach Minority in Europe in the Context of an Interdisciplinary Research Project (Contribution to the Subject)”. *Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia*, nr 22 (1): 137–149. <https://doi.org/10.14746/bp.2015.22.10>.
- Kopydłowski, Janusz. 2002. „Ludność ukraińsko-łemkowska z akcji «Wisła» na terenie powiatu bytowskiego w 1947 roku”. *Nasze Pomorze*, nr 4: 99–110.
- Krochmal, Anna. 2001. *Konflikt czy współpraca? Relacje między duchowieństwem łacińskim i greckokatolickim w diecezji przemyskiej w latach 1918–1939*. Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej.
- Kwiek, Julian. 2002. *Żydzi, Łemkowie, Słowacy w województwie krakowskim w latach 1945–1949/50*. Wydanie poprawione. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Lehmann, Rosa. 1999. „Ethno-Nationalism and the Socialism Heritage: The Case of the Lemkos in Poland”. *Focaal*, nr 33: 59–73.
- Lehmann, Rosa. 2009. „Struggling for Peace: Understanding Polish-Ukrainian Coexistence in Southeast Poland (1943–2007)”, praca doktorska, Universiteit van Amsterdam.
- Lisowska, Evgenia. 2007. „Materiały do dziejów ziemi sanockiej i Łemkowszczyzny w zbiorach CDIA we Lwowie”. W: *Odkrywczy i budziciele Łemkowszczyzny. Materiały konferencyjne*. Red. Anna Strzelecka i Leszek Puchała, 67–73. Sanok: Oficyna Wydawnicza Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Grzegorza z Sanoka.
- Luković, Miloš. 2012. „Transhumantní migrace pastevců v centrálních a západních oblastech Balkánu”. W: *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Red. Zygmunta Kłodnicki, Miloš Luković, Peter Slavkovský, Rastislava Stoličná, Miroslav Válka, 147–196. Brno: Masarykova Univerzita.
- Magocsi, Paul Robert. 1988. *Carpatho-Rusyn Studies. An Annotated Bibliography*, t. 1: 1975–1984. Nowy Jork–Londyn: Garland Publishing, Inc.
- Magocsi, Paul Robert. 1998. *Carpatho-Rusyn Studies. An Annotated Bibliography*, t. 2: 1985–1994. Nowy Jork: Columbia University Press.

- Magocsi, Paul Robert. 2006. *Carpatho-Rusyn Studies. An Annotated Bibliography*, t. 3: 1995–1999. Nowy Jork: Columbia University Press.
- Magocsi, Paul Robert. 2011. *Carpatho-Rusyn Studies. An Annotated Bibliography*, t. 4: 2000–2004. Nowy Jork: Columbia University Press.
- Magocsi, Paul Robert. 2012. *Carpatho-Rusyn Studies. An Annotated Bibliography*, t. 5: 2005–2009. Nowy Jork: Columbia University Press.
- Magocsi, Paul Robert. 2018. „The End of the Old and the Birth of a New Order, 1918–1919”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 14: 125–140. <https://doi.org/10.12797/RRB.14.2018.14.04>.
- Magocsi, Paul Robert. 2022. *Pod osłoną gór. Dzieje Rusi Karpackiej i Karpatorusinów*. Tłum. Marek Król. Rzeszów: Wydawnictwo Libra.
- Magocsi, Paul Robert, Pop, Ivan. 2002. *Encyclopedia of Rusyn History and Culture*. Toronto: University of Toronto Press.
- Małecka-Nowak, Natalia, red. 2022. „«Nastroje obcych narodowości». Dokumenty policyjne dotyczące życia społecznego i religijnego na Łemkowsynie – powiaty gorlicki oraz jasielski (1922–1939)”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 18: 25–51.
- Mazur, Przemysław. 2015. „Wokół rusińskich/łemkowskich spraw. Polemiki początku lat osiemdziesiątych XX wieku w prasie polskiej”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 11: 119–127.
- Mazur, Przemysław. 2018. „Czym była tzw. Republika Floryncka?”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 14: 85–100.
- Mazur, Przemysław. 2019. *Współczesna idea narodowa Łemków*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie.
- Michalak, Janusz. 2003. „Wólka. Wieś ongiś łemkowska”. *Iwonicz Zdrój. Rocznik*, t. 5: 103–124.
- Michna, Ewa. 2004. *Kwestie etniczno-narodowościowe na pograniczu Słowiańszczyzny Wschodniej i Zachodniej. Ruch rusiński na Słowacji, Ukrainie i w Polsce*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Michna, Ewa. 2010. „«The Rusyn’s History Is More Beautiful than the Ukrainians’»: Using History in the Process of Legitimization of National Aspiration by Carpatho-Rusyn Ethnic Leaders in Transcarpathian Ukraine”. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, nr 1: 89–108.
- Michna, Ewa. 2017. „Akcja «Wisła» w narracjach przedstawicieli łemkowskiej wspólnoty pamięci”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 13: 131–147. <https://doi.org/10.12797/RRB.13.2017.13.06>.
- Minea, Ilie. 1926. *Informațiile Românești ale cronicii lui Ian Długosz*. Iași.
- Minea, Ilie. 1999. *Informațiile Românești în Cronica lui Ian Długosz*. București: Institutul European.
- Mirdita, Zef. 2004. *Vlasi u historiografiji*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Mirdita, Zef. 2009. *Vlasi starobalkanski narod (od povijesne pojave do danas)*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Mironowicz, Eugeniusz. 2000. „MSW wobec konfliktu łemkowsko-ukraińskiego (1956–1966)”. *Białoruskie Zeszyty Historyczne*, nr 14: 182–187.
- Misiak, Małgorzata. 2018. *Między Popradem a Oslawą. Tożsamość kulturowo-językowa Łemków w ujęciu etnolingwistycznym*. Wrocław: Wydawnictwo „Profil”.
- Misiło, Eugeniusz. 1996. *Repatriacja czy deportacja? Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR, 1944–1946. Dokumenty 1944–1946*, t. 1. Warszawa: Archiwum Ukraińskie.

- Misiło, Eugeniusz. 1999. *Repatriacja czy deportacja? Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR, 1944–1946. Dokumenty 1946*, t. 2. Warszawa: Archiwum Ukraińskie.
- Moklak, Jarosław. 1997. *Łemkowszczyzna w Drugiej Rzeczypospolitej. Zagadnienia polityczne i wyznaniowe*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Nalepa, Jerzy. 1997/1998. „Łemkowie, Wołosi i Biali Chorwaci. Uwagi dotyczące kwestii genezy osadnictwa ruskiego na polskim Podkarpaciu”. *Acta Archaeologica Carpathica*, nr 34: 135–177.
- Nowak, Damian. 2005. „Nieistniejące cerkwie Łemkowszczyzny w świetle «materiałów penetracyjnych» ze zbiorów Działu Sztuki Cerkiewnej przy Muzeum–Zamek w Łańcucie”. *Magury*: 6–29.
- Nowak, Damian. 2013. *Odrzechowa. Zarys dziejów*. Odrzechowa–Krosno: Krośnieńska Oficyna Wydawnicza.
- Nowak, Damian. 2018. „Zarys dziejów parafii we Florynce (do 1951 roku)”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 14: 105–123. <https://doi.org/10.12797/RRB.14.2018.14.03>.
- Nowak, Jacek. 2000. *Zaginiony świat? Nazywają ich Łemkami*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”.
- Novák, Jaroslav, Podolák, Ján, Zuskinová, Iveta, Margetin, Milan. 2013. *Po stopách valachov v Karpatoch*. Brno: Tribun EU.
- Nowak, Klaudia. 2021. „Wieś zapamiętana. Rekonstrukcja łemkowskiej przestrzeni kulturowej sprzed wysiedlenia na przykładzie wsi Bartne”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 17: 151–182. <https://doi.org/10.12797/RRB.17.2021.17.06>.
- Obara-Pawłowska, Anna. 2017. „*Ius Valachicum*. Obraz Wołochów w piśmiennictwie Jana Długosza”. *Balkanica Posnaniensia. Acta et Studia*, nr 24: 197–220. <https://doi.org/10.14746/bp.2017.24.12>.
- Okulska, Joanna. 2008. *Tożsamość etniczno-kulturowa Łemków w środkowej części Beskidu Niskiego w świetle badań socjologicznych*. Gorlice: Zjednoczenie Łemków.
- Osadczy, Włodzimierz. 2007. *Święta Ruś. Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Pecuch, Mirosław, red. 2007. *Akcja „Wisła”. Przyczyny – przebieg – skutki*. Gorzów Wielkopolski: Zjednoczenie Łemków.
- Pecuch, Mirosław. 2009. *Tożsamość kulturowa Łemków w zachodniej Polsce i na Ukrainie. Studium porównawcze*. Gorzów Wielkopolski: Zjednoczenie Łemków.
- Pelczar, Roman. 1998. *Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej (XIV–XVIII w.)*. Warszawa: Oficyna Aspra-Jr.
- Pelczar, Roman. 2003. „Cerkiewne szkolnictwo parafialne w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII w. Podstawy ideowe, organizacyjne i materialne”. *Rozprawy z Dziejów Oświaty*, t. 42: 65–83.
- Pelczar, Roman. 2009. *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772–1869*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Pelczar, Roman. 2014. „Kształcenie kadry nauczycielskiej dla ruskich (ukraińskich) szkół ludowych z obszaru greckokatolickiej diecezji przemyskiej w okresie przed autonomią Galicji”. *Rocznik Polsko-Ukraiński*, t. 16, 263–279.
- Pelczar, Roman. 2017. *Greckokatolickie szkoły trywialne w Galicji w latach 1774–1873 na przykładzie diecezji przemyskiej*. Krosno: Wydawnictwo „Ruthenus”.

- Pelczar, Roman. 2022. „Diacy-nauczyciele w szkołach parafialnych unickiej (greckokatolickiej) diecezji przemyskiej w XVIII i XIX w. Portret zbiorowy”. *Biografistyka Pedagogiczna*, t. 7: 235–262. <https://doi.org/10.36578/BP.2022.07.11>.
- Pisuliński, Jan. 2013. „Łemkowie – geneza, przebieg i skutki akcji «Wisła» oraz wcześniejszych przesiedleń”. W: *Łemkowie*. Red. Beata Machul-Telus, 97–114. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Pisuliński, Jan. 2017. *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*. Rzeszów: Libra.
- Potocki, Robert. 2000. „Wokół sporów religijnych na Łemkowszczyźnie w latach 1926–1939”. *Biuletyn Ukrainoznawczy*, nr 6: 99–111.
- Przyboś, Kazimierz. 2001. „Wojsko klucza muszyńskiego biskupów krakowskich”. *Almanach Muszyny*: 18–26.
- Przyboś, Kazimierz. 2007. „Ordynacja biskupia Franciszka Krasieńskiego dla klucza muszyńskiego z 1575 roku”. *Almanach Muszyny*: 33–35.
- Przybylski, Paweł. 2006. *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918–1947*. Toruń: Wydawnictwo Mado.
- Rams, Adrian. 2017. „Łemkowie w Centralnym Obozie Pracy w Jaworznie”. *Річник Руської Бурсы*, nr 13: 169–191. <https://doi.org/10.12797/RRB.13.2017.13.08>.
- Rieger, Janusz. 2004. „Przedmowa”. W: *Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Ioana Prysłopskiego z 1732 roku*: 7–9. Oprac. Elżbieta Rudolf-Ziółkowska, Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Rudolf-Ziółkowska, Elżbieta, oprac. 2004. *Wielkie zwierciadło przykładów w ruskim tłumaczeniu Ioana Prysłopskiego z 1732 roku*. Wstęp Janusz Rieger. Kraków: Wydawnictwo Lexis.
- Rusinko, Elaine, red. 2009. *Committing Community: Carpatho-Rusyn Studies as an Emerging Scholarly Discipline*. New York: East European Monographs.
- Ryńca, Mariusz. 2001. *Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w latach 1945–1947*. Kraków: Historia „Iagellonica”.
- Rzemieniuk, Florentyna. 1991. *Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772–1914*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Skrzyżala, Irena, oprac. 2007. „Wołoskie dziedzictwo w Karpatach”. *Konferencja naukowo-techniczna, Itebna 5–6.10.2007*. Itebna–Grodziec Śląski: Górale Śląscy. Oddział Związku Podhalan & Instytut Zootechniki. Państwowy Instytut Badawczy.
- Słabig, Arkadiusz. 2010. „«...O tę łaskę powrotu mamy zaszczyt Obywatela Prezydenta prosić». Wysiłki przesiedleńców z akcji «Wisła» na rzecz powrotu w świetle korespondencji z lat 1947–1948”. *Słupskie Studia Historyczne*, nr 16: 165–181.
- Słabig, Arkadiusz. 2012. „Przesiedleńcy z akcji «Wisła» w powiecie pilskim/trzcianeckim w latach 1947–1970”. W: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia i współczesność, kultura materialna i duchowa* t. 4. Red. Stefan Dudra, Bohdan Halczak, Roman Drozd, Iryna Betko, 307–331. Słupsk–Zielona Góra: Drukarnia Wydawnictwo „Druk-Ar”.
- Smoleń, Mieczysław. 2005. „Polityka władz polskich wobec Łemków sądeckich (1945–1947)”. *Rocznik Sądecki*, nr 33: 84–108.
- Smoleński, Paweł. 2017. *Syrop z piołunu. Wygnani w akcji «Wisła»*. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.

- Sokal, Alan, Bricmont, Jean. 2004. *Modne bzdury. O nadużywaniu pojęć z zakresu nauk ścisłych przez postmodernistycznych intelektualistów*. Tłum. Piotr Amsterdamski. Warszawa: Wydawnictwo Prószyński i S-ka.
- Sroka, Stanisław A. 2010. *Średniowieczny Bardiów i jego kontakty z Małopolską*. Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”.
- Stachowiak, Andrzej. 2017. *Wojna religijna w górach. Konflikty wyznaniowe na Łemkowszczyźnie po 1947 roku*. Krosno: Oficyna Wydawnicza RuthenicArt.
- Strzelecka, Anna, Puchała, Leszek, red. 2007. *Odkrywczy i budziciele Łemkowszczyzny. Materiały konferencyjne*. 151–176. Sanok: Oficyna Wydawnicza Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Grzegorza z Sanoka.
- Syrynyk, Jarosław. 2008. *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990)*. Wrocław: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Syrynyk, Jarosław. 2023. „Między nauką i polityką. Interpretacja przeszłości w książce Paula Roberta Magocsiego «Pod osłoną gór. Dzieje Rusi Karpackiej i Karpatorusinów»”. *Dzieje Najnowsze*, nr 55 (3): 211–229. <https://doi.org/10.12775/DN.2023.3.08>.
- Syrynyk, Jarosław. 2024. *Łemkowskie rozdroże*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Ślęzak, Monika. 1997. „Związek świadomości etniczno-narodowej Łemków z funkcjonowaniem etnonimów”. *Sprawy Narodowościowe*, t. 6 (2): 231–242.
- Ślusarek, Krzysztof. 2002. *Uwłaszczenie chłopów w Galicji zachodniej*. Kraków: „Historia Jagellonica”.
- Ślusarek, Krzysztof, red. 2015. *Gospodarka Galicji 1772–1867. Inwentarz materiałów historycznych z archiwów i bibliotek Polski, Austrii i Ukrainy*, t. 1–3. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Jagellonica”.
- Šmigel, Michal, Halczak, Bohdan, Drozd, Roman. 2015. *Obce pogranicze 1945–1946. Sytuacja w południowo-wschodniej Polsce w dokumentach czechosłowackich*. Warszawa: Wydawnictwo „Tyrsa”.
- Środulska-Wielgus, Jadwiga, Wielgus, Krzysztof. 2018. *Inwentaryzacja zasobów naturalnych i kulturowych do szlaku kultury włoskiej na terenie województwa małopolskiego*. Kraków: Instytut Rozwoju Miast i Regionów.
- Trzeszczyńska, Patrycja. 2013. *Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści o przeszłości i przestrzeni*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Tutalák, Ewa. 2013. „Specyfika powinności i robót kmięcych w dobrach muszyńskich biskupów krakowskich w XVII w.”. W: *Meandry historii. Starożytność–Średniowiecze–Nowożytność. Referaty wygłoszone na XX Ogólnopolskim Zjeździe Historyków Studentów w Katowicach (XX OZHS Katowice, 11–14.04.2012)*. Red. Anna Kubica, Łukasz Jończyk, 510–528. Kraków: Wydawnictwo Avalon.
- Tutalák, Ewa. 2014. „Katolicy i «cerkiewni» w państwie muszyńskim w XVII wieku”. *Prace Naukowe Państwowej Wyższej Szkoły Wschodnioeuropejskiej*, t. 1, nr 1: 21–36.
- Wasilewska, Beata. 1996. „Mityczna ojczyzna Łemków. Spostrzeżenia na marginesie badań terenowych”. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Ethnologica*, nr 9: 27–35.
- Watral, Marta. 2015. „Rewitalizacja Łemków”. *Znak*, nr 202: 38–44.
- Watral, Marta. 2018. „Brawura ignorancji”. *Znak*, nr 760: 100–103.

- Wereszycki, Henryk. 1957. „Pesymizm błędnych tez”. *Kwartalnik Historyczny*, nr 64 (4–5): 13–30.
- Włodarczyk, Tamara. 2016. „«Nie ze wszystkich wsi Żydzi wyjechali»: Łemkowie wobec Zagłady Żydów na Łemkowszczyźnie”. W: *Łemkowie, Bojkowie, Rusini*, t. 6. Red. Halczak, Bohdan, Dudra, Stefan, Drozd, Roman, 319–335. Słupsk–Warszawa: Tyrsa.
- Wolski, Krzysztof. 1999. „*Colonizările păstorilor moldoveni la nord de Carpați*”. W: *Études Roumaines et Aroumaines*, t. 4. Red. Paul H. Stahl, 85–95. Paris–Bucarest: Institutul European.
- Wójtowicz-Huber, Bernadetta. 2008. „*Ojcowie narodu*”. *Duchowieństwo greckokatolickie w ruchu narodowym Rusinów galicyjskich (1867–1918)*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. <https://doi.org/10.31338/uw.9788323531999>.
- Zięba, Andrzej A., red. 1997a. *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Zięba, Andrzej A. 1997b. „Łemkowie i Łemkowszczyzna w historiografii polskiej”. W: *Łemkowie i łemkoznawstwo w Polsce*. Red. Andrzej A. Zięba, 31–43. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Zięba, Andrzej A. 2006. „Józef Sembratowicz – żywot polityczny bogobojnego Łemka”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 2: 69–86.
- Zięba, Andrzej A. 2007. „Tożsamość etniczna jako obiekt manipulacji politycznej. Przypadek Rusinów łemkowskich (XVIII–XX w.), część 1”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 3: 59–94.
- Zięba, Andrzej A. 2008a. „Biskupstwo krakowsko-łemkowskie i jego arcybiskup Palladiusz (Wydybida-Rudenko) – karta z dziejów ukrainizacji Łemkowszczyzny w dobie drugiej wojny światowej”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 4: 93–142.
- Zięba, Andrzej A. 2008b. „Tożsamość etniczna jako obiekt manipulacji politycznej. Przypadek Rusinów łemkowskich (XVIII–XX w.), część 2”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 4: 59–71.
- Zięba, Andrzej A. 2013. „Wokół sporów o etnogenezę Łemków”. W: *Łemkowie*. Red. Beata Machul-Telus, 11–28. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Zięba, Andrzej A. 2014. „*Clara pacta faciunt claros amicos*. Niedokończona opowieść księdza Andrzeja Orszaka, Rusina z Węglówki”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 10: 101–116.
- Zięba, Andrzej A. 2016. „Narodowość ruska (rusińska) na Uniwersytecie Jagiellońskim. Analiza prozopograficzna studentów obrządku greckokatolickiego z obszaru Rusi łemkowskiej, 1851–1918”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 12: 83–110.
- Zięba, Andrzej A. 2017a. „Akcja «Wisła». Przyczyny, sprawcy, ofiary, rezonans, konsekwencje”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 13: 97–130. <https://doi.org/10.12797/RRB.13.2017.13.05>.
- Zięba, Andrzej A. 2017b. „O Paulu Robercie Magocsim i jego «Historii Ukrainy»”. W: Paul R. Magocsi, *Historia Ukrainy. Ziemia i ludzie*. Tłum. Marek Król, Alicja Waligóra-Zblewska, 975–988. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka. <https://doi.org/10.12797/9788376384559>.
- Zięba, Andrzej A. 2018a. „Między Rosją a Czechosłowacją. Ruś łemkowska w polityce międzynarodowej w dobie starań o swą podmiotowość, 1918–1921”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 14: 185–223. <https://doi.org/10.12797/RRB.14.2018.14.07>.
- Zięba, Andrzej A. 2018b. „Źródła do dziejów Łemkowszczyzny w latach 1918–1921. Stan poznania, kierunki poszukiwań oraz aneks dokumentacyjny”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 14: 39–101. <https://doi.org/10.12797/RRB.14.2018.14.02>.

- Zięba, Andrzej A. 2018c. „Mniejszości Galicji w przededniu wojny”. W: *Metamorfozy społeczne*, t. 19: *Perspektywy przegranych i zwycięzców Wielkiej Wojny. Zbiorowe tożsamości i indywidualne doświadczenia w Europie Środkowo-Wschodniej (1914–1921)*. Red. Andrzej Nowak, 13–78. Warszawa: Instytut Historii PAN.
- Zięba, Andrzej A. 2020. „Administracja Apostolska Łemkowszczyzny w świetle dokumentów polskiego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z lipca 1939 r.”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 16: 23–42. <https://doi.org/10.12797/RRB.16.2020.16.01>.
- Zięba, Andrzej A. 2021. „Dziedzictwo kulturowe Łemków jako temat badawczy w humanistyce i temat dyskursu w Polsce”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 17: 93–119.
- Żurko, Jerzy. 2000. *Rozsiedlenie ludności w ramach akcji „Wisła” w dawnym województwie wrocławskim. Opracowanie materiałów źródłowych*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Баринов, Игорь. 2015. „Образ Талергофа в антиукраинской и антизападной мифологии современной России”. *Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры*, nr 2: 75–103.
- Гловацький, Іван. 2004. „Судовий процес над членами уряду Руської Лемківської Республіки – джерело вивчення українських державотворчих процесів на Лемківщині (1918–1921 рр.)”. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*, t. 39: 145–154.
- Горбаль, Богдан. 2008. „Ярослав Качмарчык лідер Рускої Народної Республіки Лемків”. *Лемківській Річник*: 66–83.
- Горбаль, Богдан. 2014. „Лемки в службі цисарьови (на примірі Бортнян)”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 10: 65–84.
- Горбаль, Богдан. 2017a. *Бортне – село з каменя*, t. 1–2. Higganum: Carpathian Institute.
- Горбаль, Богдан. 2017b. „Лемковина в Центральным Лаґрі Працы в Явожні”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 13: 39–93. <https://doi.org/10.12797/RRB.13.2017.13.04>.
- Горбаль, Богдан. 2018. „Лемківска Республіка во Фльоринці”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 14: 141–159. <https://doi.org/10.12797/RRB.14.2018.14.05>.
- Горбаль, Богдан. 2020. „Санч як Центр Західньої Лемковини”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 16: 45–134. <https://doi.org/10.12797/RRB.16.2020.16.02>.
- Горбаль, Богдан. 2021. „Лемківскы генералы і высшы офіцеры”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 17: 183–204. <https://doi.org/10.12797/RRB.17.2021.17.07>.
- Дуць-Файфер, Олена. 2011. „Лемківска класика – Петро Полянській – Карпатські новелли”. W: Петро Полянській, *Карпатскы новелі*, t. 1. Red. Олена Дуць-Файфер, 8–15. Горлиці–Краків: Стоваришыня „Руска Бурса” в Горлицях.
- Дуць-Файфер, Олена. 2013. „Владімір Хилак – лемківський класик”. W: Владімір Хыляк, *Повісти і оповіданя*, t. 1. Red. Олена Дуць-Файфер, 11–17. Горлиці–Краків: Стоваришыня „Руска Бурса” в Горлицях.
- Дуць-Файфер, Олена. 2014. „Влияня подій I світової війны на формування ся лемківської достоменности: при сплучасти літературных текстів”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 10: 49–64.
- Дуць-Файфер, Олена. 2015. „Мыиколай Малыняк (1851–1915), прекурсор постмодернізму в лемковскым світі”. *Річник Рускої Бурсы*, nr 11: 13–18.

- Дуць-Файфер, Олена. 2017. „Культуровы наслідства акції «Вісла» для Лемків”. *Річник Руской Бурсы*, nr 13: 17–34. <https://doi.org/10.12797/RRB.13.2017.13.03>.
- Ідзьо, Віктор. 2015. *Галицьке Королівство: найвище державне сходження Карпато-Дністровської цивілізації (1215-2015 рр.)*. Івано-Франківськ: Видавництво „Сімік”.
- Кирий, Віктор, Сікора, Любомир. 2010. *Давня Русь – неоміфи та реалії*, Дрогобич: „Коло”.
- Клопова, Марія Э. 1999а. „Внешняя политика России и проблемы Галиции накануне Первой мировой войны (к постановке вопроса)”. *Вестник Московского университета*, nr 3: 36–47.
- Клопова, Марія Э. 1999б. „Российские дипломаты о восточнославянских землях Австро-Венгрии в конце XIX-начале XX вв”. W: *Четвертий міжнародний конгрес українців. Історія*, t. 1. Red. Ярослав Ісаєвич, 301–306. Одеса–Київ–Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.
- Клопова, Марія Э. 2010. „Защита на Днестре и Сане. «Русское движение» и его судьба накануне Первой мировой войны”. *Родина*, nr 3: 88–92.
- Клопова, Марія Э. 2011. „«Русское дело» в Австро-Венгрии: участники, сторонники, оппоненты”. W: *Этнокультурная идентичность народов Украины, Белоруссии и Польши: Механизмы формирования и способы проявления*. Red. Светлана С. Лукашова, 216–233. Москва: Институт славяноведения РАН.
- Клопова, Марія Э. 2012а. „Национальные движения восточнославянского населения Австро-Венгрии глазами русских наблюдателей (конец XIX – начало XX веков)”. W: *Русские об Украине и украинцах*. Red. Елена Ю. Борисёнок, 284–337. Санкт-Петербург: Издательство Российского государственного педагогического университета.
- Клопова, Марія Э. 2012б. „Терезин и Талергоф: трагедия «тирольцев востока»”. W: *Народы Габсбургской монархии в 1914–1920 гг.: от национальных движений к созданию национальных государств*, t. 1. Red. Мариуш Волос, Григорий Д. Шкундин, 209–218. Москва: Квадрига.
- Клопова, Марія Э. 2015. „Национальные движения восточнославянского населения Галиции XIX–XX вв. в современной русской и украинской историографии”. *Славянский альманах*, nr 1–2: 365–377.
- Клопова, Марія Э. 2016. *Русины, русские, украинцы: Национальные движения восточнославянского населения Галиции в XIX – начале XX века*. Москва: Индрик.
- Козміньскі, Петро. 2016. „Bohdan Halczak. Dzieje Łemków od średniowiecza do czasów współczesnych”. *Річник Руской Бурсы*, nr 12: 201–205.
- Ксенич, Павел. 2022. „Увірил ем. Пару слів о книжці «Pod osłoną gór. Dzieje Rusi Karpackiej i Karpatorusinów» Павла Роберта Магочого (Rzeszów, Libra, 540 с.)”. *Річник Руской Бурсы*, nr 18: 195–201. <https://doi.org/10.12797/RRB.18.2022.18.07>.
- Любчик, Ігор. 2005. „Лемківщина під час національно-визвольних змагань українського народу 1918-1919 рр.”. *Українознавчі студії*, nr 6/7: 368–373.
- Магочій, Павло Роберт, Поп, Іван. 2010. *Енциклопедія історії та культури карпатських русинів*. Пер. Надія Кушко. Ужгород: Видавництво В. Падяка.
- Мокляк, Ярослав. 2013. „Православ’я серед русинів-українців у Західній Галичині. Максим Сандович (1911–1914)”. W: *Українці-русини: етнолінгвістичні та*

- етнокультурні процеси в історичному розвитку*. Red. Ганна Скрипник, 335–350. Київ: Національна академія наук України & Міжнародна асоціація українців & Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського & Музей української культури у Свиднику.
- Малець, Олександр О. 1997. „Волохи і волоська колонізація на словацько-польсько-українському прикордонні”. W: *Матеріали науково-практичної конференції «Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті»*, 190–198. Ужгород: Ужгородський національний університет.
- Нагірний, Микола. 2016. „Внесок білих хорватів у процес етногенезу українців”. *Емінак*, nr 1: 20–26.
- Новак, Даміан. 2016. „Вибір джерел до історії Руской Бурси в Новым Санчи”. *Річник Руской Бурси*, nr 12: 29–79.
- Пашаева, Нина М. 2001. „Первая мировая война и Талергоф”. W: Пашаева, Нина М. *Очерки истории русского движения в Галичине XIX–XX вв.* 140–157. Москва: Государственная публичная историческая библиотека России.
- Прах, Богдан А. 2012. „Репресії супроти греко-католицького духовенства Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини (1939–1947 рр.)”. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*, т. 7: 204–214.
- Прах, Богдан. 2013а. „Наукові студії і джерела з культурно-релігійного життя лемків (до історії Апостольської Адміністрації Лемківщини)”. *Релігія та Соціум*, nr 1 (9): 45–55.
- Прах, Богдан. 2013б. „Участь греко-католицьких священиків Лемківщини у політичних подіях 1918–1919 рр.”. *Гілея: науковий вісник*, nr 73: 25–27.
- Ратушна, Оксана М. 2015. „Життя та побут православних священиків у Талергофі (1914–1917 рр.)”. W: *Історико-культурна спадщина в демократичному суспільстві: сприяння діалогу, примиренню та відповідальності. Тези II Міжнародної науково-практичної конференції, 17–18 квітня 2015 р.*, 112–117. Львів: Львівський національний університет.
- Садовий, Володимир. 2012. *Що ми знаємо про Талергоф?* Дрогобич: „Коло”.
- Скрипник, Ганна, red. 2013а. *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку*. Київ: Національна академія наук України & Міжнародна асоціація українців & Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського & Музей української культури у Свиднику.
- Скрипник, Ганна. 2013б. „«Русини» – етнічний, що має українців єднати”. W: *Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку*. Red. Ганна А. Скрипник, 1–8. Київ: Національна академія наук України & Міжнародна асоціація українців & Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського & Музей української культури у Свиднику.
- Тесля, Андрей А. 2017. „Рец.: Клопова М. Э. Русины, русские, украинцы. Национальные движения восточнославянского населения Галиции в XIX — начале XX века. М.: Ирик, 2016. 280 с.”. *Историческая экспертиза*, nr 1(10): 168–174.
- Шворц, Петер. 2018. „Русины і їх путь до Чехословакії (1918-1919)”. *Річник Руской Бурси*, nr 14: 161–184. <https://doi.org/10.12797/RRB.14.2018.14.06>.

Юрлов, Александр Р. 2022. „Мифологизация Талергофа: от коммеморации к политическому мифу”. *Вестник Тамбовского университета*, nr 27 (1): 266–275. <https://doi.org/10.20310/1810-0201-2022-27-1-266-275>.